

Марина ШТЕТИЋ*

Универзитет у Београду

Филозофски факултет

Одељење за историју

Београд

ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-0434-0179>

НЕКОЛИКО ВРСТА МАНЕ И ЊИХОВА УПОТРЕБА У СПИСИМА ХИЛАНДАРСКОГ МЕДИЦИНСКОГ КОДЕКСА**

Анстракт: Предмет рада су лековите врсте мане у виду сахаринске излучевине више врста дрвећа, које се јављају у списима старосрпског лекарског зборника познатог под називом *Хиландарски медицински кодекс* бр. 517 (середина 16. века). Лековите врсте мане присутне су првенствено у списима који потичу из *Канона медицине*, дела чувеног персијског лекара Авицене (980–1037). Ови списи преведени су на старосрпски посредством латинског превода *Канона*, насталог крајем 12. века у Толеду од стране Герарда из Кремоне. Поједине врсте мане спомињу се и у спису о једноставним лековима *ХМК*, који представља превод *Circa Instans*, чувене фармакопеје школе у Салерну из друге половине 12. века. У раду су идентификоване и представљене све врсте мане које се јављају у текстовима *ХМК*, укључујући и њихову примену у оквиру терапија за више болести. Указано је на њихова својства и особине у складу с тадашњим схватањима медицине. Одређена пажња посвећена је и лековима који се јављају у комбинацији с маном.

Кључне речи: мана, терамабин, ширакошт, тамариск, лаодан, *Хиландарски медицински кодекс*, Авицена, *Канон медицине*, старосрпски лекарски списи, 16. век.

Abstract: The subject of the paper is medicinal types of manna in the form of saccharine exudates of various types of trees, which appear in the writings of the Old Serbian medical codex known as the *Hilandar Medical Codex* No. 517 (mid-16th century). Medicinal types of manna primarily appear in the writings from the *Canon of Medicine*, the work of the famous Persian

* marina.stetic@f.bg.ac.rs

**Реализацију овог истраживања финансијски је подржало Министарство науке, технолошког развоја и иновација Републике Србије у склопу финансирања научноистраживачког рада на Универзитету у Београду – Филозофском факултету (број уговора 451-03-66/2024-03/200163).

physician Avicenna (980–1037). These treatises were translated into Old Serbian through a Latin translation of the *Canon*, which was created at the end of the 12th century in Toledo, by Gerard of Cremona. Some types of manna are also present in the List of Simple Remedies of the *HMC*, which represents a translation of the *Circa Instans*, the famous pharmacopoeia of the Salerno school from the second half of the 12th century. The paper identifies and presents all types of manna found in the texts of the *HMC*, including their application within therapies for various diseases. Their properties and characteristics are indicated following the understanding of medicine at that time, alongside attention given to remedies that appear combined with manna.

Keywords: manna, tarangabin, siracost, tamarix, ladanum, *Hilandar Medical Codex*, Avicenna, *Canon of Medicine*, Old Serbian medical writings, 16th century.

Назив мана (хебр. *mân*; егип. *mn*, *manni*, *tenni*; арап. *mann*; хелен. грч. *μάλλα*; лат. *manna*; стерп. **ман'на**, **мана**) има више значења, при чему се најчешће односи на две врсте сахаринских супстанци. Једна се јавља у виду ексудације из грана или лишћа биљака или дрвећа, до које долази под утицајем високих температура, услед убода инсекта или вештачким стварањем реза. Другу категорију представљају излучевине инсеката из рода *Rhynchota* (многи из врсте *Coccina*, сви инсекти врсте *Aleyrodina* и *Pysllina*, као и већина припадника врста *Aphina* и *Cicadina*).¹ Услед високе температуре и нижег степена влажности мана очвршћава. Све врсте биљака које дају ману углавном потичу с простора Старог света. Одређени арапски и персијски средњовековни научници добро су разумели природу мане. Уверење да ова сахаринска излучевина представља неку врсту росе или меда, коју скупљају пчеле или човек, на Западу је важила све до раног модерног периода. Мана је одувек представљала реткост. Користила се као слаткиш или додатак алкохолу, док је у западној и централној Азији све до 6. века, када је прихваћена

¹ Robert Arthur Donkin, *Manna: An Historical Geography*, Hague 1980, 1, 4. Име мана односи се и на слатки талус лишаја *Lecanora esculenta* Eversm. – f. *Lecanoraceae* са простора северне Африке, централне и западне Азије. Пошто се шири под утицајем ветра, познат је као небеска или библијска мана (Драгутин Симоновић, *Ботанички речник: имена биљака*, Београд 1959, 19, 267; R. A. Donkin, *Manna*, 1, 43–54). Маном се називају и одређене гљиве, као и више дивљих житарица, првенствено *Glyceria fluitans* R. Br. – f. *Gramina*, односно пољска мана или мана трава, благо слаткастог укуса, која се раније сматрала луксузом (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 217; R. A. Donkin, *Manna*, 1, 98–103). Под утицајем библијске мане, назив је почео да се примењује на разне митолошке или чудесне супстанце. Најкасније од 14. века повезиван је и с гробовима или телима светаца. Термин мана користи се и симболички, у значењу хране или чак духовне хране – *manna animae*. Изгледа да је повезиван и са „храном богова”, односно амброзијом и нектаром (R. A. Donkin, *Manna*, 2).

шећерна трска, била један од главних заслађивача. Неколико врста служило је пак искључиво или углавном као лек.²

Постоји више објашњења порекла речи *мана*. Она можда има неколико корена, укључујући ранохебрејски *tân* у значењу „шта?”. У Другој књизи Мојсијевој, односно Изласку (16: 1–36), каже се да је Бог Израелцима у пустињи Син (између Елима и Синаја) послао ману („ујутру паде роса око окола”, „а кад се диже роса, а то по пустињи нешто ситно округло, ситно као слана по земљи”). Будући да су је тада први пут видели, узвикнули су *tân-hû* – „Шта је ово?”. Непознату материју назвали су *мана*, говорећи да је бела као зрно коријандерово, да се растапа на сунцу и да има укус медених колача.³ Арапска реч *mann* тумачена је и као „дар”, „дар од Бога” или „дар са неба” (*mann as-samā*), будући да се сматрало да се мана спушта с неба. Једно од мишљења је и да хебрејско *tân*, *tân-hû* или *manah* (сиријски *tânâ-hû*) потиче заправо из арамејског и да је у блиској вези с речју *min* – ’из’, у значењу одвајања, елиминације, лучења, што је у складу с природом настајања излучевине мане.⁴

Корпус старосрпских лекарских текстова, који је у историографији познат под називом *Хиландарски медицински кодекс*, настао је у шестој деценији 16. века (око 1550–1560), као превод најзначајнијих лекарских списа европске научне медицине, утемељене на учењима и делима античких грчко-римских и средњовековних арапских лекара и филозофа.⁵ Открио га је 1952. године Ђорђе Сп. Радојчић у Хиландару, где се и данас чува под бројем 517, иако засигурно није настао у Светој Гори.⁶ Неколико деценија касније, овај драгоцени лекарски зборник добио је и своје фототипско

² R. A. Donkin, *Manna*, 1–3.

³ Библија или Свето писмо Старога и Новог завета, превео Стари завет Ђура Даничић, Нови завет превео Вук Стеф. Караџић, Београд 1981, 66–68; R. A. Donkin, *Manna*, 4.

⁴ R. A. Donkin, *Manna*, 4–6.

⁵ Мирко Дражен Грмек, „Садржај и подријетло хиландарског медицинског рукописа бр. 517”, *Споменик САНУ* 110 (1961) 31–45; Станоје Бојанин, „Хиландарски медицински кодекс и научна медицина на средњовековном Балкану”, у: *Средновековните Балкани катo световен крѣстопът: контакти и обмен*, ур. Л. Симеонова, Л. Тасева, Софија 2017, 277–294.

⁶ Ђорђе Сп. Радојчић, „Старе српске повеле и рукописне књиге у Хиландару”, *Arhivist* II/2 (1952) 72–73; С. Бојанин, „Хиландарски медицински кодекс”, 277–279; исти, „Првих десет година истраживања Хиландарског медицинског кодекса (1952–1961)”, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 10 (2022) 111–115.

издање.⁷ Крајем девете деценије 20. века објављен је и транскрибовани старосрпски текст, као и превод на савремени српски језик.⁸ Историчар Станоје Бојанин, који је пре нешто више од десет година први приступио поновном, озбиљном проучавању *Хиландарског медицинског кодекса*, и дошао до изузетно значајних резултата, указао је на многе недостатке и мањкавости постојећег издања овог лекарског корпуса. Реч је о испуштању и премештању одређених листова, слободном преводу и неразумевању текста у појединим деловима, погрешним ставовима о пореклу одређених списа, као и о мноштву неидентификованих или погрешно идентификованих лекова.⁹ Сви побројани недостаци приметни су и у списима *ХМК* у којима се јављају дроге које су предмет овог рада, на шта је скренута пажња у научном апарату. Упркос свему томе, издање којим располажемо ипак представља корисно полазиште за даља истраживања.

Хиландарски медицински кодекс садржи списе о флеботомiji, разним врстама огњица, уроскопији, заразним болестима (куга, велике и мале богиње, маларија и др.), отровима, педијатрији, док део овог корпуса чине и списи о једноставним и сложеним лековима.¹⁰ Део медицинских текстова хиландарског рукописа, чије је порекло тачно утврђено, представља делимично прерађене преводе лекарских списа прве медицинске школе у Европи, основане у Салерну у јужној Италији у 11. веку, на којима се заснивала читава европска, али и српска средњовековна научна медицина. Медицинска и фармаколошка знања средњовековних европских научника темељила су се на теоријама грчког лекара Хипократа (460–370 п. н. е.) и филозофа Аристотела (384–322 п. н. е.), као и на учењима грчког лекара у римској војсци Диоскурида (око 40–90 н. е.) и римског лекара Галена (129–216 н. е.), која су у западноевропски свет

⁷ *Хиландарски медицински кодекс № 517. Фототипско издање*, ур. Васо Милинчевић, увод Реља Катић, поговор Васо Милинчевић, прев. на енглески језик Шила Софреновић, Београд 1980 [=ХМК 1980].

⁸ *Хиландарски медицински кодекс № 517*, прир. и уводна студија Реља В. Катић, транскрипција српскословенског текста и прев. Љубомир Котарчић и Младен Миливојевић, Горњи Милановац – Београд 1989 [=ХМК 1989].

⁹ С. Бојанин, „Хиландарски медицински кодекс”, 277–294; исти, „Првих десет година истраживања Хиландарског медицинског кодекса”, 111–148; исти, „Лечење биљем у средњовековној Србији”, *Годишњак за друштвену историју* XIX–1 (2012) 7–34; исти, „Превод трактата о отровима из Авицениног Канона медицине у Хиландарском медицинском кодексу”, у: *Танка линија: између лека и отрова*, ур. Иван Станић, Јелена Манојловић и Снежана Мистровић, Београд 2021, 64–97; исти, „Чији је трактат о отровима? Историјат истраживања текста из Хиландарског медицинског кодекса (1952–2022)”, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности* XIII, ур. Гордана Јовановић, Деспотовић–Београд 2023, 91–114.

¹⁰ *ХМК* 1980; *ХМК* 1989.

доспела захваљујући каснијим преводима њихових дела, извршених од стране муслиманских научника. Салернски списи, који потичу из периода од 11. до половине 14. века, засновани су на арапским лекарским трактатима, које су превели Константин Афрички (1010–1087), учени монах из Монте Касина, као и јеврејски научници у Толеду.¹¹

Фармаколошки спис о једноставним лековима *Хиландарског медицинског кодекса* – **Сказаніе кс(тѣ)ствѣ ѿт(ѣ) в'сакогѣ биліа, или к врѣкѣ или к стѣдено или сѣхо, или мокрѣ. И в'сако биліе за что є добро. Ѣказ ѣ ѿт(ѣ) азѣ** (*Опис својстава сваког лека, било да је врућ, хладан, сув или влажан. И за сваки лек за шта је добар*) чине монографије укупно 145 лековитих дрога, најчешће биљног, али и минералног и животињског порекла. Описи дрога садрже информације о њиховим основним својствима, у складу са *хуморалном теоријом*, о пореклу, изгледу, одређеним особеностима, понекад и о року трајања, као и о примени у терапијама и третманима за разне болести и тегобе.¹² Заслугом загребачког историчара медицине Мирка Грмека утврђено је да овај спис представља прерађени и прилагођени превод књиге *Liber de simplici medicina*, познатије као *Circa Instans* (друга половина 12. века).¹³ *Circa instans* (1150–1170/80), заснована на хуморалној теорији Галена, једна је од најзначајнијих књига латинске медицине, чијим аутором се сматра салернски учитељ Матеј Платеаријус (+1161). Настала је већим делом на основу Диоскуридовог дела *De materia medica*,¹⁴ које је у латински свет доспело захваљујући преводу из 6. и његовој преради из 12. века, али и на основу многих других текстова. *Circa Instans* садржи и описе лекова арапског и оријенталног порекла, који

¹¹ Joseph Patrick Byrne, *The Black Death*, London 2004, 33–57; С. Бојанин, „Лечење биљем”, 7–17; исти, „Хиландарски медицински кодекс”, 277–294.

¹² ХМК 1989, 97–157, 293–354. Део трактата о отровима, исписан на листовима 203а–204б, у издању ХМК погрешно је придружен спису о једноставним лековима (исто, 354–356), на шта је указао Бојанин: С. Бојанин, „Превод трактата о отровима”, 68.

¹³ М. Д. Грмек, „Садржај и подријетло хиландарског медицинског рукописа бр. 517”, 34–35. Види и: Реља В. Катић, „Српски превод *Liber de simplici medicina dictus Circa Instans* Matthaeusa Plateariusa из Хиландарског медицинског кодекса бр. 517”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик XXV/2* (1977) 193–275; исти, *Порекло српске средњовековне медицине*, Београд 1981, 129–135 (Катић наводи списак лекова од којих неки нису идентификовани или је то учињено погрешно); ХМК 1989, XXXIII–XXXIV (Р. Катић); Реља В. Катић, *Српска средњовековна медицина*, Горњи Милановац 1990, 20; С. Бојанин, „Лечење биљем”, 9–15; исти, „Хиландарски медицински кодекс”, 279–282.

¹⁴ Dioscorides, *De materia medica: Being an Herbal with Many Other Medicinal Materials Written in Greek in the First Century of the Common Era*, ed. and translation Tess Anne Osbaldeston, Robert P. A. Wood, Johannesburg 2000; Pedanius Dioscorides of Anazarbus, *De materia medica*, translated by Lily Y. Beck, Hildesheim – Zürich – New York 2017.

нису били познати у антици.¹⁵ Трактат о сложеним лековима *ХМК*, у које спадају *пилуле* (πῖλλῦλε), *летуарији/електуарији* (λετταριῶν) – лековита заслађена маса у форми пекмеза, затим *уља* (μασλῶ), *масти* (μαστῆ), *мелеми/емпластри* (εμ'βλαστῆ) и *ђулапи* (γюлапῆ), тј. *сирупи* (σιρῶпῆ),¹⁶ настао је на основу дела *Antidotarium*, чији је аутор Никола из Салерна (прва половина 12. столећа).¹⁷

Спис о једноставним лековима *ХМК* садржи монографију о *мани* уопште,¹⁸ као и о једној њеној врсти.¹⁹ Поред тога, у описима других лековитих дрога наилази се и на поједине врсте мане.²⁰ Лековите дроге мане у виду сахаринске излучевине или корена различитих родова и врста јављају се и у терапијским деловима трактата о кути и богињама, затим списка о *огњици* *трећиници* (терцијана маларија),²¹ као и у спису о *крвној*

¹⁵ Дело је сачувано у више преписа и верзија, укључујући и преводе на народне језике. Зависно од рукописа, број описаних дрога најчешће се креће између 250 и 280, док у појединим верзијама обухвата и неколико стотина. Iolanda Ventura, „Il *Circa Instans* dello Pseudo-Matteo Plateario: per una storia della diffusione, verso la preparazione di un'edizione”, *Minerva* 23 (2010) 35–80; ista, „Medieval Pharmacy and Arabic Heritage: the Salernitan Collection *Circa Instans*”, *Micrologus* 24 (2016) 339–401; С. Бојанин, „Хиландарски медицински кодекс”, 280–281, 283 (нап. 32). У овом раду коришћено је издање старофранцуског превода из XIII века, у коме су поједина поглавља скраћена или замењена поглављима из других списка: *Le livre des simples medecines*, traduction française du *Liber de simplici medicina dictus Circa instans* de Platearius, tirée d'un manuscrit du XIIIe siècle (Ms. 3113 de la Bibliothèque Ste Geneviève de Paris) et publié pour la première fois par le dr Paul Dorveaux, Paris 1913. Такође су коришћена издања посвећена фармакопејама које се највећим делом заснивају на *Circa Instans: L'Opera Salernitana „Circa Instans”, ed il testo primitivo del „Grant Herber en francoys” secondo due codici del secolo XV, conservati nella regia biblioteca estense*, per Giulio Camus, Modena 1886; Ps. Bartholomaeus Mini de Senis, *Tractatus de herbis* (Ms London, British Library, Egerton 747), a cura di Iolanda Ventura, Firenze 2009 [=Tractatus de herbis].

¹⁶ *ХМК* 1989, 158–168, 357–369.

¹⁷ Nicolaus Salernitanus, *Antidotarium: [Tractatulus quid pro quo; Synonyma]*, ed. Nicolaus Jenson, Venice 1471; *L'Antidotaire Nicolas: deux traductions françaises de l'Antidotarium Nicolai: l'une du XIVe siècle suivie de quelques Recettes de la même époque et d'un Glossaire; l'autre du XVe siècle, incomplète*, publiées par Paul Dorveaux, préface de M. Antoine Thomas, Paris 1896; М. Д. Грмек, „Садржај и подријетло хиландарског медицинског рукописа бр. 517”, 35–36; Р. В. Катић, *Српска средњовековна медицина*, 20–21; С. Бојанин, „Лечење биљем”, 9–11, 14, 16; исти, „Хиландарски медицински кодекс”, 283.

¹⁸ *ХМК* 1989, 334.

¹⁹ Исто, 137, 329. У Катићевим речницима мана је присутна као термин, али без идентификације (Реља В. Катић, *Терминологија српске средњовековне медицине* и *њено објашњење*, Београд 1982, 96; исти, *Терминолошки речник српске средњовековне медицине*, Београд 1987, 81; *ХМК* 1989, 416).

²⁰ *ХМК* 1989, 298, 321.

²¹ Терцијана маларија је врста маларије код које се температура јавља сваког другог дана, односно сваког трећег дана рачунајући од првог. *Медицинска енциклопедија: азбучна: Вук*

огњици, коју је Реља Катић идентификовао као рекурентс или повратни тифус (повратна грозница).²² У историографији је донедавно важило уверење да фармакотерапијске белешке за многа обољења, затим спис о свакодневним (акутним, ефемерним), маларичним и огњицама насталим услед великих богиња представљају слободан превод дела *Practica brevis*, ученог салернског лекара Јована Платеаријуса (крај 11. – почетак 12. века). За спис о дијагностици обољења према променама у мокраћи истакнуто је да такође потиче од неког салернског медицинског текста.²³

Међутим, недавно је откривено да одређени списи *ХМК* потичу из *Канона медицине*, дела чувеног персијског лекара и филозофа Абу Али ел Хусеин ибн Сине, познатијег на Западу као Авицена (980–1037). До овог значајног открића први је дошао Станоје Бојанин, који је показао да спис о отровима *Хиландарског медицинског кодекса* представља превод једног дела Авицениног истоименог трактата.²⁴ Не знајући за његове резултате, на основу увида у савремени руски превод арапског рукописа *Канона* из 12. века,²⁵ дошло се до сазнања да спис о куги и великим и малим богињама такође потиче из Авицениног дела. Имајући у виду да су одређени списи *ХМК* настали на основу дела салернске медицине, изнета је претпоставка да је споменути трактат у старосрпски лекарски зборник доспео посредством неког латинског превода Авиценине књиге, насталог у периоду од половине 14. (тачније од 1347/48. године) до краја 15. века, и да вероватно такође припада медицинској школи у Салерну.²⁶ Ова претпоставка се ипак мора одбацити, будући да су у Европи, крајем 12. века у Толеду, *Канон медицине* с арапског на латински превели Герард из Кремоне (око 1114–1187) и његови сарадници.²⁷ На то је у српској историографији такође скренуо пажњу С. Бојанин, утврдивши да спис о отровима из *ХМК* не представља превод арапског оригинала, већ да је настао управо на основу Герардовог латинског превода *Канона*. Бојанин је у свом раду представио релативно детаљну анализу садржаја

Караџић – Larousse 2, Ј–П, Београд 1976, 216.

²² Р. Катић, *Порекло српске средњовековне медицине*, 125.

²³ Исто, 119–126; *ХМК* 1989, XLI–XLIII (Р. Катић); Р. Катић, *Српска средњовековна медицина*, 65.

²⁴ С. Бојанин, „Превод трактата о отровима”.

²⁵ Абу Али Ибн Сина (Авицена), *Канон врачевной науки* IV, ред. А. С. Садыков и др, перевод с арабского М. А. Салье, Ташкент 1980, 125–137 [=Ибн Сина IV].

²⁶ Марина Штетић, „Схватање узрока и лечења куге према Хиландарском медицинском кодексу”, *Београдски историјски гласник* 13 (2022) 89–124.

²⁷ George Sarton, *The Appreciation of Ancient and Medieval Science during the Renaissance (1450–1600)*, Philadelphia 1955, 42; Nancy G. Siraisi, *Avicenna in Renaissance Italy. The Canon and Medical Teaching in Italian Universities after 1500*, Princeton 1987, 19–20, 44.

старосрпског списка и латинског трактата из *Канона медицине* (*Canon Medicinae*), поред чега је указао и на тачан обим преведеног текста, који у постојећем издању *ХМК* није адекватно представљен.²⁸ Из његових резултата произлази и више него значајан закључак да се садржај *ХМК* више не сагледава у дometима утицаја појединих школа, попут оних у Салерну и Монпељеу, већ да га треба посматрати у „најширем контексту средњовековне западноевропске науке, чија је знања делила и српска средњовековна медицина”.²⁹

Канон медицине, који обухвата пет књига, темељи се на теоријама античких лекара Хипократа, Галена и Диоскурида, укључујући и медицинска знања са простора јужне и југозападне Азије, посебно из Персије и Индије. Захваљујући томе, *Канон* представља једно од најважнијих дела, како арапске, тако и европске средњовековне медицине.³⁰ Убрзо након превода на латински језик, већ током 13. века постао је обавезан уџбеник у медицинској школи у Монпељеу, као и на универзитетима у Паризу, Болоњи и Падови. Крајем 13. столећа *Канон медицине* почео је да се преводи и на друге језике, док је од половине 15. до краја 16. века, после *Светог писма*, постао најчешће штампана књига у Европи.³¹ Поред трактата о куги и богињама, за остале списе *ХМК* у којима се наилази на мане различитих врста такође се са сигурношћу може рећи да су настали на основу Герардовог латинског превода *Канона медицине*.³² Међутим, латински предложак који је послужио за настајање старосрпских списка није познат. Бојанин сматра да старосрпски трактат о отровима није настао непосредно из Герардовог превода *Канона*, већ да је за његов превод највероватније послужио неки латински медицински приручник намењен пракси, у који су били уврштени и одређени делови Авицениног дела.³³ Такође, није познато ни време настанка старосрпских превода. У вези с тим треба узети у обзир и чињеницу да *ХМК*, који је

²⁸ С. Бојанин, „Превод трактата о отровима”, 69–92; исти, „Чији је трактат о отровима?”, 109–112.

²⁹ С. Бојанин, „Превод трактата о отровима”, 93; исти, „Чији је трактат о отровима?”, 112–113.

³⁰ Seyyed Hossein Nasr, „Sīnā, Ibn”, in: *Dictionary of the Middle Ages*, Volume 11, *Scandinavian languages – Textiles, Islamic*, ed. Joseph R. Strayer, New York 1988, 306.

³¹ Nancy G. Siraisi, *Avicenna in Renaissance Italy*, 43–65, 128, 361–366; С. Бојанин, „Превод трактата о отровима”, 69–70; исти, „Чији је трактат о отровима?”, 109–110.

³² Још је Мирко Грмек приметио да су трактат о куги и богињама и текстови о свим акутним огњицама под великим утицајем арапске и средњовековне јужноиталијанске медицине. М. Д. Грмек, „Садржај и подријетло хиландарског медицинског рукописа бр. 517”, 37–38.

³³ С. Бојанин, „Чији је трактат о отровима?”, 110, 112. Види и: исти, „Превод трактата о отровима”, 72.

настао средином 16. века, представља препис неког већ постојећег штива, било да је реч о препису једног медицинског приручника или појединачних текстова из више различитих књига.³⁴

У овом раду коришћено је латинско издање *Канона* штампано у Венецији 1507. године,³⁵ као и венецијанско издање лекара и арабисте Андреа Алпага из 1595. године, који је почетком 16. века донекле прерадио превод Герарда из Кремоне.³⁶ Консултована су и два савремена превода. Реч је о руском преводу арапског рукописа *Канона* из 12. века,³⁷ као и о енглеском преводу персијског текста с краја 16. века, насталог као превод арапског предлошка Авицениног дела.³⁸ Латинско издање *Канона* из 1595. године и савремене преводе Авицене, укључујући и њихову паралелну употребу, у српској научној литератури такође је први открио и користио С. Бојанин, који је скренуо пажњу и на постојање издања из 1507. У овом раду прихваћен је и његов начин идентификовања и представљања лекова.³⁹

Спис о *огњици чумној* (куги) и спис о великим и малим богињама (вариоле и морбиле) *ХМК* чине један трактат (листови 61а–73б), што се види из наслова првог поглавља (од укупно 12): **Зде почнет(ъ) ѡт(ъ) огньице чѹмнѣ и ѡт(ъ) родовъ ке и ѡт(ъ) богин(ъ), и ѡт(ъ) козиачъ, и ѡт(ъ) дрѹгънихъ) болести кое приликѹють къ чѹмномѹ родѹ** (61а–63б) –

³⁴ *ХМК* 1989, XXXVIII (Р. Катић); С. Бојанин, „Превод трактата о отровима”, 72; исти, „Чији је трактат о отровима?”, 108.

³⁵ *Liber canonis Avicenne revisus et ab omni errore mendaque purgatus, summaque cum diligentia impressus*, per Paganinum de Paganinis Buriensem, Venetiis 1507 [= *Liber canonis Avicenne*].

³⁶ *Avicennae Arabum medicorum principis. [Canon Medicinæ.] Ex Gerardi cremonensis versione, et Andreae Alpigi Bellunensis castigatione. A Joanne Costaeo, et Joanne Paulo Mongio annotationibus iampridem illustratus...*, Venetiis 1595 [= *Avicennae I*]; *Avicennae Arabum medicorum principis. [Canon Medicinæ.] Ex Gerardi cremonensis versione, et Andreae Alpigi Bellunensis castigatione. A Joanne Costaeo, et Joanne Paulo Mongio annotationibus iampridem illustratus...*, Tomus secundus, Venetiis 1595 [= *Avicennae II*].

³⁷ Абу Али Ибн Сина (Авицена), *Канон врачебной науки II*, ур. Э. Хуршут, З. А. Мильман, второе издание подготовлено У. И. Каримовым, перевод с арабского Ю. Н. Завадовского и С. Мирзаева, Ташкент 1982 [= *Ибн Сина II*]; Ибн Сина IV; Абу Али Ибн Сина (Авицена), *Канон врачебной науки V*, ред. А. С. Садыков и др, перевод с арабского У. И. Каримова, Ташкент 1980 [= *Ибн Сина V*].

³⁸ *The Canon of Medicine (al-Qānūn fī'l-tibb) (The Law of Natural Healing)*, Volume 2. *Natural pharmaceuticals*. Avicenna (Abū Ali al-Husayn ibn Abd Allāh ibn Sīnā), Compiled by Laleh Bakhtiar, Series Editor Seyyed Hossein Nasr, Chicago 2012 [= *The Canon of Medicine 2*]; *The Canon of Medicine (al-Qānūn fī'l-tibb) (The Law of Natural Healing)*, Volume 4. *Systemic Diseases, Orthopedics and Cosmetics*. Avicenna (Abū Ali al-Husayn ibn Abd Allāh ibn Sīnā), Translated by Hamidreza Doostdar, Edited by Laleh Bakhtiar. Series Editor Seyyed Hossein Nasr, Chicago 2014 [= *The Canon of Medicine 4*].

³⁹ С. Бојанин, „Превод трактата о отровима”, 69–70 (види и нап. 26, 27), 73–92.

Овде почиње о огњици чумној и њеним родовима, и богињама и козјачама и о другим болестима које припадају чумном роду). Ово поглавље посвећено је првенствено узроцима настанка куге. Затим следе још три поглавља о куги (636–66а): **Бѣлѣзѣ чѣмни** (636–64а) – Знаци чуме, **Зде почнетъ виданіе вѣтъ огницъ чѣмнѣиныхъ** (646–656) – Овде почиње лечење огњица чумних, **Дѣвание вѣтъ чѣме и прѣво неж(е)ли примѣѣтъ** (656–66а) – Чување од чуме и прво [што] не жели да прими човек. Вариолама и морбилама посвећено је наредних осам поглавља (666–736): **Зде покинѣ вѣтъ богинѣ и вѣтъ козјачѣ** (666–67а) – Овде почиње о богињама и козјачама, **Вѣтъ козјаче или богинѣ** (676–69а) – О козјачама или богињама, **Бѣлѣзи вѣтъ изѣшѣствіа богинѣ или козјачѣ** (69а) – Знаци избијања богиња или козјача, **Вѣтъ дрѣгавъ рода вѣтъ козјачѣ** (69а–69б) – О другом роду козјача, **Бѣлѣзѣ вѣтъ мор'вилу** (69б–70а) – Знаци морбила, **Зде почни виданіе** (70а–71б) – Овде почиње лечење, **Вѣтъ биліа, за вѣѣи истѣ болѣстѣ** (71б–72б) – О лековима за ову исту болест, **Вѣ знаніа, коѣ ѣдовѣ потрѣвѣ чѣвати вѣтъ вариолѣ или вѣтъ мор'вилу** (72б–736) – О познавању (тога) које удове треба чувати од вариоле или морбиле.⁴⁰

Авиценини текстови о куги и великим и малим богињама обухватају првих 12 од укупно 20 поглавља четвртог трактата (Tractatus IV) првог дела (Fen I) IV књиге (Liber quartus) латинског превода *Канона медицине*.⁴¹ Четврти трактат носи наслов *De febribus pestilentialibus, & que sunt (eis) homogenea, & variolis, & morbillo* (О кужним грозницама, и онима које су њима сродне, и вариолама, и морбилама),⁴² што заправо одговара наслову првог поглавља старосрпског списка. Првих пет поглавља Авицениног трактата посвећено је куги: *De febre pestilentiali* (Cap. 1) – О пестиленцијалној (кужној) грозници, *De signis febris pestilentialis / Signa* (Cap. 2) – О знацима пестиленцијалне грознице / Знаци, *De signis pestilentieaeris / Signa pestilentiae* (Cap. 3) – О знацима куге / Знаци куге, *Curationes februm pestilentialium* (Cap. 4) – Лечење пестиленцијалне грознице, *Praeservatio a pestilentia* (Cap. 5) – Заштита од куге. Наредних седам поглавља односи се на вариоле и морбиле: *De variolis* (Cap. 6) – О вариолама, *De signis apparitionis variolarum / Signa apparitionis variolarum* (Cap. 7) – О знацима / Знаци избијања вариола, *De morbillo* (Cap. 8) – О морбилама, *De signis salutis eius / Signa salutis eius* (Cap. 9) – О знацима / Знаци њиховог појављивања, *De cura / Cura* (Cap. 10) – О лечењу / Лечење,

⁴⁰ ХМК 1980, 121–146; ХМК 1989, 261–274. Уп. ХМК 1989, 67–77.

⁴¹ *Liber canonis Avicenne*, 416–420'; *Avicennae* II, 67–81.

⁴² *Liber canonis Avicenne*, 416; *Avicennae* II, 67.

De opservatione membrorum, & defensione eorum a pocumento variolarum, & morbillorum (morbilli) (Cap. 11) – *О посматрању делова [лица и тела] и њиховој заштити од штетности вариола и морбила, De eradicatione vestigiorum variolarum* (Cap. 12) – *О искорењивању трагова вариола*.⁴³

Иако се ради о истом броју поглавља посвећених куги и великим и малим богињама у старосрпском и латинском трактату, наслови свих поглавља нису идентични, нити је текст подељен на исти начин. Део посвећен куги у *ХМК* обухвата прва четири поглавља, а у латинским издањима из 1507. и 1595. – првих пет. Садржај првог поглавља о куги старосрпског списка одговара садржају прва два поглавља Авицениног трактата. Део о богињама у *ХМК* обухвата осам поглавља, а у *Канону медицине* – седам. Садржај првог поглавља о вариолама и морбилама Авицениног трактата (Cap. 6) у старосрпском преводу подељен је на два поглавља, исто као и садржај Авицениног поглавља о лечењу (Cap. 10). Последње поглавље (Cap. 12) латинских издања није се нашло у старосрпском преводу. На почетку латинског поглавља о морбилама (*De morbillo*, Cap. 8) пише да су мале богиње „колеришне велике богиње” („morbillus omnis est variola cholericus”), као и да се не разликују много од вариола, осим што морбиле настају од *колере* („morbillus est cholericus”).⁴⁴ Ово објашњење је у поглављу старосрпског текста изостало (**Ћт(џ) дрџагw рода wt(џ) козїачџ – О другом роду козјача**).⁴⁵ Према *хуморалној теорији*, основну снагу људског тела чинила су четири животна сока (хумора или пнеума) – *крв, флегма* (слуз), *колера* (жута жуч) и *маланхолија* (црна жуч). Прва два налазила су се у крвним жилама (судовима), док су друга два чинила воду. Сматрало се да нарушавање равнотеже сокова доводи до болести, док се лечењем поново успостављао баланс хумора.⁴⁶

Текст о терцијаној маларији *ХМК* припада спису о огњицама и грозницама које настају због колере (жута жуч). У првом поглављу списка (**Зде починџт(џ) wt(џ) огњице и грознице паже сџтвараџт се wt(џ) колџрџ** (103a–103b) – *Овде почиње о огњицама и грозницама које се стварају од колере*) објашњава се да постоје три врсте колеричних огњица, које су затим описане на наредним листовима (103b–115b).⁴⁷ Прво је

⁴³ *Liber canonis Avicenne*, 416–418'; *Avicennae* II, 72–76.

⁴⁴ *Liber canonis Avicenne*, 417–417' (Cap. 8); *Avicennae* II, 74 (Cap. 8). Види и: Ибн Сина IV, 131–132; *The Canon of Medicine* 4, 269–270.

⁴⁵ *ХМК* 1989, 73, 269.

⁴⁶ J. P. Byrne, *The Black Death*, 34–35, 42–43; L. E. Voigts, „Humours”, in: *The Oxford Dictionary of the Middle Ages* 2, ed. R. E. Bjork, Oxford 2010, 820.

⁴⁷ *ХМК* 1980, 205–230; *ХМК* 1989, 250–251 (103a–103b), 275–284 (103b–115b). Уп. *ХМК* 1989, 65, 78–88 (Спис о колеричним огњицама и грозницама припада делу о разним врстама

представљена *терцијана маларија*, названа *тритеош* (*triteus*), којој су посвећена три поглавља (1036–110a): **Ћт(ъ) грознице коѧ хѧвата кѧнъ д(ъ)нъ и дрѧгы нѣ, и г(лаго)лкт се трѣтешъ** (1036–104a) – *О грозници која хвата један дан, а други не, и зове се тритеош*, **Ћт(ъ) познаниа грозницѣ коѧ тресе кѧнъ д(ъ)нъ, и дрѧгы нѣ, и коѧ к права, и коѧ нѣ права** (104a–104b) – *О познавању грознице која тресе један дан, а други не, и која је права, а која није права*, **Зде почнетъ виданіе за гроънѣицѧ коѧ к права** (104b–110a) – *Овде почиње лечење за грозницу која је права*.⁴⁸ Текстови о колеричним огњицама у Канону медицине припадају другом трактату (*Tractatus II*) првог дела (*Fen I*) IV књиге (*Liber quartus*), обухватајући укупно девет поглавља, од којих прво гласи: *De sermone febris colerice* (Cap. 36 (1507)) / *Sermo de febre cholerae* (Cap. 35 (1595)) – *О дискурсу / Дискурс о колеричној грозници*.⁴⁹ Терцијаној маларији посвећена су такође три поглавља: *De tertiana absolute, & nominatur triteus* (Cap. 37/36) – *О правој терцијани, која се назива тритеус*, *De differentia inter tertianam puram, & non puram* (Cap. 38) / *Differentia inter tertianam puram, & non puram* (Cap. 37) – *О разлици / Разлика између чисте (праве) терцијане и оне која није чиста*, *De cura tertiane pure* (Cap. 40) / *Cura tertiana pura* (Cap. 39) – *О лечењу / Лечење чисте (праве) терцијане*.⁵⁰

Старосрпски спис о тзв. *крвној огњици* налази се на листовима 115a–120b *Хиландарског медицинског кодекса* и обухвата два поглавља: **Ћт(ъ) огнице ѧже сѣтварает(ъ) се ѡт(ъ) крѣви** (115b–118b) – *О огњици која настаје због крви* и **Виданіе ѡт(ъ) ѡгнице крѣвѣнѣ** (119a–120b) – *Лечење огњице крвне*.⁵¹ У латинским издањима *Канона медицине*, спис о овој врсти огњице припада такође другом трактату првог дела IV књиге и садржи три поглавља: *De febre sanguinis* (Cap. 45/44) – *О крвној грозници*, *De signis* (Cap. 46) / *Signis* (Cap. 45) – *О знацима / Знаци*, *De cura febris sanguinis* (Cap. 47) / *Cura febris sanguinis* (Cap. 46) – *О лечењу / Лечење*

фебрилних стања. У постојећем издању *ХМК* само се прво поглавље овог списка налази на свом месту, док су остала поглавља издвојена и представљена одмах након трактата о куги и богињама).

⁴⁸ *ХМК* 1980, 206–219; *ХМК* 1989, 275–279. Уп. *ХМК* 1989, 78–82. Друга је огњица која не личи на праву терцијану маларију: **Ћт(ъ) огнице третинице коѧ нѣс(тъ) свѣсма** (110a–113a) – *О огњици трећиници која није права* (*ХМК* 1980, 219–225; *ХМК* 1989, 279–281. Уп. *ХМК* 1989, 83–85). Трећа врста колеричне грознице јесте она која се на грчком зове *фариош*, а на латинском *кауџон*. Представљена је у оквиру три поглавља (113a–115b), од којих прво гласи: **Ћт(ъ) огницѣ адѧше ѧж(е) г(лаго)лкт се грѣч'кѣ фариѡшѣ(ъ), и латинскѣ каѧѧѡнѣ(ъ)** (*ХМК* 1980, 225–230; *ХМК* 1989, 282–284. Уп. *ХМК* 1989, 86–88).

⁴⁹ *Liber canonis Avicenne*, 404'–406' (Cap. 36–44); *Avicennae* II, 38–43 (Cap. 35–43). Види и: Ибн Сина IV, 68–79; *The Canon of Medicine* 4, 167–184.

⁵⁰ *Liber canonis Avicenne*, 404'–406; *Avicennae* II, 38–40.

⁵¹ *ХМК* 1980, 230–240; *ХМК* 1989, 284–289. Уп. *ХМК* 1989, 88–92.

крвне грознице.⁵² Друго поглавље Авицениног текста о овој врсти огњице није се нашло у старосрпском преводу, будући да су друга половина стране 118а и страна 118б остале неисписане.⁵³

Међу врстама мане у виду сахаринских излучевина неколико биљних врста, које се јављају у списима Хиландарског медицинског кодекса, најпре треба идентификовати *терамабин* / *торамабин* – **терамабинџ**, **терамабинџ**, **торамабинџ**⁵⁴ (лат. *tereniabin*, *teremabin*, *trangibin*). Назив потиче од персијских термина *tar-angubin*, *tar-angabin*; *tar-anjubīn*, *tar-anjabin* (Teh.) – у преводу 'влажан мед' или 'зелени мед' (лат. *mel humidum*), који представљају име за сахаринску излучевину биљке *Alhagi camelorum* Fisch. (= *Alhagi maurorum* Med., *Hedysarum alhagi* Linnaeus, *A. graecorum* Boiss) – f. *Leguminosae* (= *Fabaceae* = *Papilionaceae*).⁵⁵ У северној Африци и југозападној Азији за *A. maurorum*, која је уједно најчешћи представник рода *Alhagi* Desv. (= *Hedysarum*, *Manna*), користе се арапски називи *al-hāj* (ходочасник) и *al-'āqūl* (жбун). Знатно северније и источније заступљенији су персијски називи *ushtur khār*, *shutur khār* или *khār-i-ushtur*, односно камиљи трн, док је *spina camelina* назив европских аутора 18. века.⁵⁶ У складу са поменутиим називима, ова врста је и у Европи, где се проширила након арапских освајања, позната као *арапска*/

⁵² *Liber canonis Avicenne*, 406'–407' (Cap. 45–47); *Avicennae* II, 43–46 (Cap. 44–46). Види и: Ибн Сина IV, 79–84; *The Canon of Medicine* 4, 184–193.

⁵³ ХМК 1980, 235–236.

⁵⁴ ХМК 1989, 270, 276, 278. У овом издању терамабин је најчешће погрешно идентификован као мастика (исто, 79) или као смрдљика (исто, 81), док је на једном месту превода изостављен (исто, 74). У речнику на крају издања ХМК налазе се искривљени називи термина са такође погрешним идентификацијама: **терамавина** – мастика и **терамабина** – смрдљика (исто, 413).

⁵⁵ David Hooper, *Useful plants and drugs of Iran and Iraq*, with notes by Henry Field, Chicago 1937, 81; Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 19; R. A. Donkin, *Manna*, 18–19; Efraim Lev & Zohar Amar, *Practical Materia Medica of the Medieval Eastern Mediterranean According to the Cairo Genizah*, Leiden–Boston 2008, 445; Umberto Quattrocchi, *CRC World Dictionary of Medicinal and Poisonous Plants: Common Names, Scientific Names, Eponyms, Synonyms, and Etymology* (5 Volume set), Boca Raton – London – New York 2016, 162–163; Zohar Amar & Efraim Lev, *Arabian Drugs in Early Medieval Mediterranean Medicine*, Edinburgh 2017, 68, 118.

⁵⁶ D. Hooper, *Useful plants and drugs*, 81; Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 19; R. A. Donkin, *Manna*, 13–15. За називе у другим деловима Азије види: R. A. Donkin, *Manna*, 15–17.

каспијска/сиријска/хебрејска/персијска мана или камиљи трн.⁵⁷ Код нас народни називи за *A. taurorum* гласе *дивљи мед светог јована*, *мана-шиб* и *манина детелина*.⁵⁸

Врста *Alhagi camelorum* (*taurorum*, *graecorum*) представља ксерофитски трновити жбун са дубоким коренима, висине до 150 цм, са бодљама дугим 1–2,5 цм. Потиче са простора централне и западне Азије, посебно с подручја Хорасана у Ирану (источна Персија), као и са територије између река Аму Дарје и Сир Дарје, односно око Бухаре, Самарканда и Ташкента (Узбекистан). Заступљен је на простору од југоисточне Европе и северне Африке до западне и централне Азије и северне и централне Индије.⁵⁹ На стабљиви, гранама и листовима ове врсте током ноћи се излучује сахаринска медна роса, која се у зору стврдне у облику зрна беле или светлосмеђе боје. Сакупља се у периоду од јуна до августа. До сахаринске ексудације долази само у регијама изложеним малој количини падавина, високим дневним температурама у летњем периоду, великом дневном и сезонском распону температура, као и у случају када је земљиште богато хранљивим материјама.⁶⁰

Ману терамабин помињу арапски и персијски писци почев од 9. или 10. века. На простору западне и централне Азије терамабин је служио првенствено као благи лаксатив и експекторанс. Велику примену имао је и у припреми сирупа и слаткиша, будући да је шећерна трска била изузетно скупа. У другим крајевима ова врста садржи мелезитозу, али не и манит, који представља сладак, лековит, главни састојак мане.⁶¹ У другој књизи *Канона медицине* налази се монографија о терамабину, који је описан роса која пада углавном на камиљи трн, на простору Хорасана и Трансоксијане (простор између река Аму Дарје и Сир Дарје; територија данашњег Узбекистана, Таџикистана, јужног Киргистана и југозападног Казахстана).

⁵⁷ Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 19; R. A. Donkin, *Manna*, 18; E. Lev & Z. Amar, *Practical Materia Medica*, 445; Z. Amar & E. Lev, *Arabian Drugs*, 68, 118, 233.

⁵⁸ Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 19.

⁵⁹ D. Hooper, *Useful plants and drugs*, 81; Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 19; R. A. Donkin, *Manna*, 12–13, 19, 23–26; Snežana Jarić et al., „Phytotherapy in medieval Serbian medicine according to the pharmacological manuscripts of the Chilandar Medical Codex (15–16th centuries)”, *Journal of Ethnopharmacology* 137 (2011) 605.

⁶⁰ D. Hooper, *Useful plants and drugs*, 81; Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 19; R. A. Donkin, *Manna*, 18.

⁶¹ D. Hooper, *Useful plants and drugs*, 81; Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 19; R. A. Donkin, *Manna*, 17, 19–20; E. Lev & Z. Amar, *Practical Materia Medica*, 445–446; U. Quattrocchi, *CRC World Dictionary of Medicinal and Poisonous Plants*, 162–163; Z. Amar & E. Lev, *Arabian Drugs*, 118. Други делови камиљега трна такође су налазили примену у медицини (E. Lev & Z. Amar, *Practical Materia Medica*, 445–446).

Најбољи *tar-angubin/tereniabin* је свеж и бео. По природи је уравнотежен, ка врућем, а по својству мекан, погодан за чишћење. Помаже код кашља, омекшава груди и ублажава жеђ и жуту жуч (колеру). Препоручује се у количини од десет до двадесет *миска* (1 = 4,25 г),⁶² односно од 42,5 до 83 грама. У речнику на крају латинског издања *Канона* из 1595. године *tereniabin* је описан као врста мане која се на Оријенту широко користи.⁶³

Тарангубин је у Европу почео да се увози током средњег века преко Леванта, посредством Венеције, због чега је био познат као *сиријска* или *арапска*, а нарочито као *персијска мана*. Од 15. века у европској медицини замениће га сличан продукт из Калабрије. Реч је о мани пронађеној на врстама јасена (*Fraxinus* spp.), посебно на „цветајућем јасену” (*Fraxinus ornus* (*rotundifolia*) L.), који представља главну и најславнију званичну, лековиту ману Европе. Производња *fraxinus* мане је углавном била ограничена на централну и јужну Италију (*frassino, fioriti, orno, ornello / avornello*; локално *amollei*) и на Сицилију (*frascinu di manna*; локално *muddia, middia*), где су осниване велике плантаже јасена. Делимично је била присутна и на простору јужне Француске и Шпаније. Пожељна мана *Fraxinus* spp. била је светла и ломљива, бледо жуте боје. Садржи 60–80% манита и користила се искључиво у медицини. Потреба за њом широм Европе порасла је од 16. века, док је до друге половине 18. столећа врста *fraxinus* надмашила оријенталне производе. Мана ове врсте била је један од ретких извозних производа Калабрије и заузимала је важно место у регионалној економији.⁶⁴ Током 16. века европски студенти медицине, који нису директно познавали Исток, описали су *tereniabin* као *арапску ману* (*manna arabum*) или *источну ману* (*manna orientalis*), мешајући је често с другим врстама. Код писаца 17. века тарангубин је углавном описиван као *manna liquida, manna persiana* или чак *manna indica*.⁶⁵

Друга врста мане која се јавља у списима ХМК јесте *ширакошт* / *ширакош* – *ширакѡѣъ*, *ширакѡшѣ*⁶⁶ (лат. *siracost*, *alseracost*, *asceherachost*). Њен назив потиче од персијског *schir-khecht*, *shir-khisht*

⁶² *Liber canonis Avicenne*, 157'; *Avicennae* I, 404; Ибн Сина II, 613–614; *The Canon of Medicine* 2, 703–705. За мискал види: Ибн Сина V, 326; *The Canon of Medicine* 2, 705.

⁶³ *Avicennae* II, 424.

⁶⁴ R. A. Donkin, *Manna*, 18, 87–97. Слатке излучевине *Fraxinus ornus*, *Glyceria fluitans* и *Quercus infectoria* познате су као мана или обична мана (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 19).

⁶⁵ R. A. Donkin, *Manna*, 21–22.

⁶⁶ ХМК 1989, 270, 276, 287–288. У преводу овог издања ширакошт је готово на сваком месту другачије идентификован. На једном месту поистовећен је са дрогом *драгант* (исто, 74), која представља трагантову гуму или смолу биљке под називом *драгант* или *козлинац* – *Astragalus tragacantha* L. – f. *Fabaceae* (исто, 120, 407; Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 1959, 59). На другим местима преведен је као српац, бели лук (ХМК 1989, 79), сирће (исто,

и у преводу значи 'сушени (или стврднути) сок (или млеко)'. Ширакошт представља беле грудвице у виду сахаринске излучевине са грана две врсте биљака – *Cotoneaster nummularia* Fischer et Meyer – f. *Rosaceae* и *Atraphaxis spinosa* L – f. *Polygonaceae*. Друга врста је жбун који расте у сувим и каменитим пределима, достижући висину до једног метра, док прва врста представља високи жбун или мало дрво, висине 2,5–5 метара, коме је потребно више влаге. Ширакошт се употребљава као пекторал (лек против плућних и бронхијалних болести) и пургатив, нарочито у лечењу тифуса. Попут других врста мане, коришћен је и за слаткише. На тржишту се продавао у претежно чистом стању или помешан с брашном. Од раног средњег века могао се наћи у апотекама на простору од Каира до северне Индије, где је био много више цењен од мане врсте *Alhagi maurorum*.⁶⁷

И ову врсту мане први спомињу арапско-персијски научници 10–13. века, од којих поједини истичу да је ширакошт мана великог угледа.⁶⁸ Друга књига *Канона медицине* садржи монографију и о ширакошту, за који се каже да представља росу која се налази на врби⁶⁹ и драганату⁷⁰ са простора Херата. По природи је уравнотежен и поседује лаксативна својства, по чему је чак јачи од тарангубина.⁷¹ У речнику на крају латинског издања *Канона* из 1595. године *siracost* је описан као „мана која се користи међу Италијанима” („*siracost est manna qua apud Italos usitatur*”).⁷² Претпоставља се да у периоду 10–14. века није био шире присутан у Европи, осим можда у Палерму и градовима јужне Шпаније. Тек у другој половини 16. и почетком 17. века европски путници често говоре о трговини ширакоштом, док поједини бележе и да је реч о најбољој и најчистијој врсти мане. Према речима путописаца, ширакошт врсте *Atraphaxis spinosa* био је најраспрострањенији у суседству Техерана, док се врста добијена од *Cotoneaster nummularia* највише могла видети у Хорасану, односно у западном Авганистану и јужном Туркменистану.

91) или сируп (исто, 92), док је у речнику на крају издања идентификован као сирак или српац (исто, 437).

⁶⁷ D. Hooper, *Useful plants and drugs*, 106–107; R. A. Donkin, *Manna*, 31–37; U. Quattrocchi, *CRC World Dictionary of Medicinal and Poisonous Plants*, 1155.

⁶⁸ A. Donkin, *Manna*, 37–39.

⁶⁹ У руском издању *Канона* ова дрога је погрешно идентификована као *врбова мана*, односно као продукт врсте *Salix rosmarinifolia* L. (Ибн Сина II, 597). Иначе, врбова мана, чији су оригинални називи *bid-khisht* и *bid-anjubin*, добија се од врсте *Salix fragilis* L. – f. *Salicaceae*. D. Hooper, *Useful plants and drugs*, 168; R. A. Donkin, *Manna*, 59–63; E. Lev & Z. Amar, *Practical Materia Medica*, 507.

⁷⁰ Види нап. 66.

⁷¹ Ибн Сина II, 597; *The Canon of Medicine* 2, 703–705.

⁷² *Avicennae* II, 424.

Поједини аутори из прве половине 20. века изједначили су *khisht* и *širhešk* са врстом *Cotoneaster nummularia*.⁷³

Трећа врста која даје ману, посведочена у текстовима *ХМК*, јесте *тамарика*, *тамариш* или *тамариск мана* – **тамарика**, **тамариш(ъ)**, **тамаришкѣшъ**⁷⁴ (лат. *tamariscus*). Реч је о врсти *Tamarix gallica* L. (= *T. mannifera* Ehr.) – f. *Tamaricaceae*, познатој и као *француски тамариск* или *метљика*. У питању је најпознатија и најраспрострањенија врста рода *Tamarix* која даје ману. Централна област производње тамариск мане подразумева простор од Синајског полуострва до западне и средње Персије.⁷⁵ Њен персијски назив гласи *gaz-angubīn*, што у преводу значи 'тамариск мед' (*gaz, gazm* – назив за род *Tamarix*; *angubīn* – 'мед'). Арапски назив који се најчешће односи на ману врсте *T. gallica (mannifera)* гласи *tarfā*, док је облик *kazmāzak (gazmāzak)* име за плод. Арапски и персијски фармацеути много чешће говоре о мани *Alhagi (tar-angubīn)* него о тамариску.⁷⁶ Тамариск мана је била заступљена на Синају и очигледно представља врсту која се спомиње у *Другој књизи Мојсијевој*, због чега је позната и као *синајска мана*.⁷⁷ Постоје тврдње да се мана излучује из грана тамариска након убода инсеката, као и да, бар на Синају, представља у потпуности животињски производ, односно излучевину двеју врста инсеката. Први је *Trabutina mannipara* (= *Coccus manniparus*), пронађен на висоравнима, а други – *Najacoccus serpentinus* var. *minor* Green, који је присутан у низијама полуострва.⁷⁸

Врсте рода *Tamarix* имале су вишеструку примену на ширем простору, како у народној медицини и занатству, тако и у верским и ритуалним обредима.⁷⁹ У II књизи *Канона медицине* за плод тамариска се наводи да је хладан у првом и сув у другом степену. У комбинацији са сирћетом препоручује се за заустављање крварења и испирање уста

⁷³ R. A. Donkin, *Manna*, 39–40.

⁷⁴ *ХМК* 1989, 272–273, 298. У овом издању тамарика је углавном идентификована као метљика (исто, 101, 431), док је на једном месту преведена као измирна (исто, 76).

⁷⁵ D. Hooper, *Useful plants and drugs*, 175–176; Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 458; R. A. Donkin, *Manna*, 65, 67–70; *ХМК* 1989, 431; S. Jarić et al., „Phytotherapy in medieval Serbian medicine”, 613; U. Quattrocchi, *CRC World Dictionary of Medicinal and Poisonous Plants*, 3669–3670. Име *метљика* односи се и на друге врсте: *Tamarix germanica* L. (= *Myricaria germanica* (L.) Devs.) – f. *Tamaricaceae* (= *Myricaria*), *Tamarix africana* Poir. – f. *Tamaricaceae*. Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 312, 458; U. Quattrocchi, *CRC World Dictionary of Medicinal and Poisonous Plants*, 2595.

⁷⁶ R. A. Donkin, *Manna*, 64–65, 70–71.

⁷⁷ Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 19.

⁷⁸ R. A. Donkin, *Manna*, 71–79.

⁷⁹ Isto, 63–64.

се лепи за косу и браду коза када пасу биљку под називом *кистус* (*cistus*). Најбољи лаодан је кипарски. Тежак је, жуте боје, доброг мириса и потпуно се раствара у уљу, док црни лаодан, који личи на катран, није добар. Он је веома редак и благо опор. Утиче на сазревање густих и вискозних сокова и умерено их раствара. Загрева и отвара крвне судове. Додаје се лековима против болова, поред чега има и лаксативна својства. Дубоко чисти кожу главе, чува косу од опадања и подстиче њен раст, посебно ако се користи у комбинацији с уљем мирте, миром и вином, али нема јачину довољну да излечи ћелавост. Гален каже да лаодан лечи тешко зацељиве ране, посебно у комбинацији са вином помешаним с медом. У комбинацији с ружиним уљем треба га наносити на болно уво. Примену налази и у лечењу главобоље, пулсирајућег бола и кашља, а лечи и хронични флуks носа и исушује назалне чиреве. Заједно са сирћетом користан је у лечењу обољења слезине. Елиминише туморе (отоке) материце, док се његовом фумигацијом избацује мртви фетус. Напитак од лаодана и старог вина затвара стомак и проузрокује појачано излучивање урина. Конзумирање његовог корена са сирћетом или вином помаже код тровања тарантулом.⁸⁵

Као што је споменуто, спис о једноставним лековима *ХМК* садржи монографију о мани (**Ѓт(ъ) мѡн'нѣ**), премда се не говори о њеним врстама.⁸⁶ Овде се каже да је мана врућа и влажна и да спада у други степен, док је њена влажност (**мѡкринѡ**) веома подобна. Иако поједини говоре да представља сок неке траве, то није истина. Диоскурид и други учитељи сматрају да је у питању бела роса, која пада на неко дрвеће у облику капи меда, које се затим стврдну. Ману скупљају пастири и продају је. Пошто је има мало, често је мешају с другим материјама, као што су прах од сладића (**прах(ъ) ѡт(ъ) лѣгѣриѣ**)⁸⁷ помешан с медом (с

⁸⁵ *Avicennae* I, 343; Ибн Сина II, 359–360; *The Canon of Medicine* 2, 614–618. Дрога лаодан слично је описана и у Диоскуридовој фармакопеји (*Dioscorides, De materia medica*, 125–126).

⁸⁶ *ХМК* 1989, 137, 334. У руском и латинским издањима *Канона* (књига II), у поглављу о мани уопште, објашњава се да је реч о свакој врсти росе слатког укуса, која пада на камен или дрвеће, као и да све врсте, попут терамабина, сиракоста (*alseracost*, *asceherachost*) и меда, имају своје поглавље. *Liber canonis Avicenne*, 136; *Avicennae* I, 359; Ибн Сина II, 415.

⁸⁷ Ботанички назив сладића је *Glycyrrhiza glabra* L. (= *Liquiritia officinalis* Moench) – *f. Papilionaceae* (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 217–218). Спис о једноставним лековима *ХМК* садржи монографију о сладићу (**Ѓт(ъ) лѣгѣриѣ, лѣгѣриѣ**), који, према Диоскуриду, представља жути корен неке траве (*ХМК* 1989, 132, 329). Види и: *Le livre des simples*

мѣдѡм(ъ)),⁸⁸ кандирани шећер (кан' дѣѡ захара)⁸⁹ и бело саће од меда (сѣтъ вѣлѣ ѡт(ъ) мѣда). Уколико се комад материје одмах растапа у устима и одише слаткоћом какву нема ниједна ствар на земљи, ради се о правој мани. Она која није чиста не може се брзо растопити, док ће се у устима осетити воштина од меда или прах од сладића. Права мана препоручује се за лечење сваке акутне и перакутне огњице (за в'сакѡ ѡгньцѡ острѡ и прѣострѡ), тако што је треба помешати са касијом (кашѣѡм(ъ))⁹⁰ и мало топле воде (ѡкропца). Мана која није права такође се може користити за сваку болест насталу услед назеба (настѡда).⁹¹

У поглављу о лечењу богиња јављају се врсте терамабин, ширакошт и тамариск. Као и у случају већине болести, код пацијента је најпре требало обавити венесекцију, како би се елиминисала одређена количина покварене крви. Онима чије је тело након пуштања крви споља хладно, а изнутра топло, препоручује се да узимају јела која крепе и расхлађују организам, али не доводе до опстипације. За поспешивање варења, „отварања” организма, саветоване су индијске урме или тамаринд (тамархинди; tamarhindus,

medecines, XIV, 101–102; *L'Opera Salernitana*, 86 (*Liquiricia*); *Tractatus de herbis*, 505–506 (*De liquiritia*).

⁸⁸ У монографији о меду (ѡт(ъ) мѣли, сѣрѣчѣ мѣд(ъ)) наводи се да постоје бели, жути, дивљи и мед од пчела које се хране кестеновим цветом. *ХМК* 1989, 140, 338–339. Види и: *Le livre des simples medecines*, XIV, 128–129; *L'Opera Salernitana*, 90 (*Mel*); *Tractatus de herbis*, 573–574 (*De melle*). У *Канону медицине* мед се сматра врстом мане. Описан је као роса настала од паре која се подиже и сазрева у ваздуху. Током ноћи пара се претвара у росу, згушњава у облику капи меда и затим пада на цвеће, друге делове биљака и камење. Већину меда скупљају људи, док невидљиви мед прикупљају пчеле. Мед који скупљају пчеле је здравији, јер се оне њиме хране. *Liber canonis Avicenne*, 136–136'; *Avicennae* I, 359, 360–361; Ибн Сина II, 415, 499–500; *The Canon of Medicine* 2, 555–560. Види и нап. 86 овог рада.

⁸⁹ У питању су шећерни кристали различите величине и боје. Шећер се добија из шећерне трске – *Saccharum officinarum* L. – *f. Gramina* (=Poaceae) (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 411–412). У поглављу о шећеру (ѡт(ъ) зѡкарѡ, сѣрѣчѣ(ъ), захарѣ) објашњава се поступак његовог добијања, приликом чега се помиње и кандирани шећер. На крају се истиче да се шећер користи за прављење многих лекова, сирупа и летуарија (*ХМК* 1989, 153–154, 352–353). Види и: *Le livre des simples medecines*, XVI; *L'Opera Salernitana*, 131 (*Zuccara*); *Tractatus de herbis*, 811 (*De zuccaro*).

⁹⁰ Овде се вероватно мисли на плод биљке *Cassia fistula* L. Види нап. 91 и 115.

⁹¹ *ХМК* 1989, 137, 334. Уп. *Le livre des simples medecines*, XIV, 114–115; *L'Opera Salernitana*, 88–89 (*Manna*); *Tractatus de herbis*, 548–549 (*De manna*). Овде се прецизира да мана пада на дрвеће у Грчкој и Индији, док се за касију наводи врста *cassia fistula*. У наведеним издањима мана је идентификована као *Tamarix gallica* var. *mannifera* Ehrenb., односно *gaz-anjabin* (*L'Opera Salernitana*, 88, пар. 6; *Tractatus de herbis*, 836), или пак као јасенова мана – *fraxinus* (*Le livre des simples medecines*, 225). Међутим, јасенова мана такође има своју монографију и описана је као лепљива материја на дрвету која се користи у медицини (*L'Opera Salernitana*, 68; *Tractatus de herbis*, 439–440).

tamarindi), које је, у случају да не делују, требало помешати са малом количином ширакошта.⁹² Ову мешавину је болесник требало да попије са мало воде у којој су претходно скуване шљиве (сливѣ, prunorum).⁹³ Махунасто воће тамархинди (арап. *tamr hindī*; перс. *tamr-i hindī* – 'индијска урма')⁹⁴ у Канону медицине такође је представљено као дрога која се препоручује за омекшавање организма и избацавање жуте и црне жучи, као и код повраћања и жеђи од грознице. Истичу се и његова лаксативна својства у смислу чишћења (разблажавања) крви, односно хумора, за која се сматрало да су слабија од шљива.⁹⁵ За отварање организма, у делу о лечењу богиња, каже се да је добар и сируп од торамабина.⁹⁶

Након седам дана од појаве вариола мехуриће је, уколико су добро зрели, требало пробушити златном иглом и очистити их. Сматрало се и да је од велике помоћи што чешће их кадити тамариком, нарочито у зимском периоду.⁹⁷ Овде се види да је тамариск служио и као фумигацијско средство,

⁹² ХМК 1989, 270. Уп. исто, 74. Види и: *Liber canonis Avicenne*, 417'; *Avicennae* II, 74; Ибн Сина IV, 132; *The Canon of Medicine* 4, 271.

⁹³ ХМК 1989, 270. Види и: *Liber canonis Avicenne*, 417'; *Avicennae* II, 74; Ибн Сина IV, 132; *The Canon of Medicine* 4, 271.

Научни назив шљиве (цепача или права (обична) шљива) јесте *Prunus domestica* L. (= *Prunus communis* Huds.) – f. *Rosaceae* (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 379–380; ХМК 1989, 426; S. Jarić et al., „Phytotherapy in medieval Serbian medicine”, 612). У монографији о шљиви списа о једноставним лековима ХМК (Ћт(ъ) прѣнѣ, сѣрѣч(ъ) сливѣ) каже се да постоје три врсте шљива – црне, беле и црвене, док су најбоље тургоне (тѣрѣгонѣи) (ХМК 1989, 146, 345). Види и: *Le livre des simples medecines*, XV, 154; *L'Opera Salernitana*, 107–108 (*Pruna*); *Tractatus de herbis*, 641–642 (*De prunis*). Уп. *Liber canonis Avicenne*, 141'–142; *Avicennae* I, 372; Ибн Сина II, 100–101; *The Canon of Medicine* 2, 874–877.

⁹⁴ У питању је смеђи слатко-кисели плод високог зимзеленог дрвета *Tamarindus indica* L. – f. *Leguminosae* (= *Caesalpiniaceae*) са простора тропске Африке и Азије. Семе тамархинда погодно је за прављење препарата у виду фластера за чиреве. Сок од листова тамаринда такође је коришћен у лечењу великих богиња и маларије, као и очних болести и жутице. D. Hooper, *Useful plants and drugs*, 175; Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 458; Helena M. Paavilainen, *Medieval Pharmacotherapy Continuity and Change. Case Studies from Ibn Sīnā and some of his Late Medieval Commentators*, Leiden–Boston 2009, 416, 559; U. Quattrocchi, *CRC World Dictionary of Medicinal and Poisonous Plants*, 3667–3669; E. Lev & Z. Amar, *Practical Materia Medica*, 301–302; Z. Amar & E. Lev, *Arabian Drugs*, 66, 92–94. Уп. ХМК 1989, 431.

⁹⁵ *Liber canonis Avicenne*, 157'; *Avicennae* I, 404; Ибн Сина II, 611; *The Canon of Medicine* 2, 1070–1072.

⁹⁶ ХМК 1989, 270. Уп. исто, 74. Види и: *Liber canonis Avicenne*, 417'; *Avicennae* II, 74; Ибн Сина IV, 132; *The Canon of Medicine* 4, 271.

Према поглављу списа о сложеним лековима ХМК (Ћвѣ почнѣ како се чини) гјулап(ъ) и ширѣп(ъ) – Овде почиње [о томе] како се прави ђулап и сируп), сирупи или ђулапи праве се са водом, шећером или медом и разним лековима, или пак без воде. Могу бити бистри, густ и „дебели” (још гушћи). Уколико се кап сирупа стављена на нокат задржи, ђулап је добро укуван. ХМК 1989, 167–168, 369.

⁹⁷ ХМК 1989, 272–273. Уп. исто, 76.

премда се у овом случају, изгледа, не ради о сахаринској излучевини (*gaz-angubin*), већ о тамарис дрвету, како јасно стоји у *Канону медицине*.⁹⁸ Тамариск се јавља и у монографији о *апију* или *селину* (ἀπίς, **СЕЛИНЪ**; *arīum*, *sellinon*), тј. целеру.⁹⁹ Сок од селина, у коме је куван тамаришкуш, требало је да неколико јутара узимају они који имају болест јетре или слезине.¹⁰⁰ Као што је поменуто, у поглављима о тамариску у *Канону медицине* и фармакопејама насталим на основу *Circa Instans*, ова дрога се саветује у лечењу истих тегоба.¹⁰¹ У поглављу о капарима (лат. *sapparis*),¹⁰² који се у *ХМК* налазе под својим арапским именом *кебери* (**КЕБЕРИ**, **КЕВЪРИ**), препоручује се лек у комбинацији с тамариком. За поспешивање апетита налагано је да особа сваког јутра узима кашичицу смесе направљене од једне *унче* (око 25 г) праха од корења кебера, једне унче праха од тамариса и једне *литре* (око 300 г) меда, које је требало све заједно прокувати.¹⁰³

Током лечења праве терцијане грознице препоручују се мане врста терамабин и ширакошт. Овде се саветује обазривост с употребом јаких лаксативних лекова (**БИЛІЕ ПОЧИЩЕНО**) пре него што се добро проуче особине болести и отпорност организма. Ипак, на почетку болести се свакако препоручују одређени лекови за „омекшавање” (**ОМЕР’ШЕНІЕ**), односно отварање организма. Према једном рецепту, требало је узети четири унче (око 100 г) тамархинда и потопити у три *литре* топле

⁹⁸ У Авиценином тексту о богињама, након чишћења егзантема, а пре кађења тамариком, говори се и о обавезном сољењу пликова ради сазревања, сушења и опадања краста, што је у старосрпском спису изостављено. Сољење је требало обавити сланом водом (*aqua salis*), у коју би се додало мало шафрана (*socus*, *soci*). Посебно се препоручује да се користи ружина вода (*aqua rosae*) или да се цветови тамариска (*tamariscus*), сочиво (*lentes*) и руже (*rose*) прокувају у води, коју би затим требало посолити и, по могућству, у њу додати камфор (*camphora*) и сандаловину (*sandali*). *Liber canonis Avicenne*, 418; *Avicennae* II, 76; Ибн Сина IV, 135. Уп. *The Canon of Medicine* 4, 274–275.

⁹⁹ Ботанички назив целера је *Apium graveolens* L. (= *Apium vulgare* Bubani = *Selinum grav.* E. N. L. Krause) – f. *Apiaceae* (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 41–42).

¹⁰⁰ *ХМК* 1989, 101, 298. Види и: *Le livre des simples medecines*, XIII, 1–3 (*Apium*); *L’Opera Salernitana*, 36–37 (*Appium*); *Tractatus de herbis*, 215–219 (*De appio*).

¹⁰¹ *Liber canonis Avicenne*, 156–157; *Avicennae* I, 402–403; Ибн Сина II, 178, 299–300, 329; *The Canon of Medicine* 2, 1072–1080; *Le livre des simples medecines*, XV, 190, 247; *Tractatus de herbis*, 777–778.

¹⁰² Научни назив капра је *Capparis spinosa* L. – f. *Capparidaceae* (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 95).

¹⁰³ *ХМК* 1989, 124, 321. Види и: *Le livre des simples medecines*, XIII, 43–45, 201 (*capparus*); *Tractatus de herbis*, 323–325 (*De cappari*) – овде је прецизирано да се такође ради о праху корења тамариска.

Тежина апотекарске *танке унче*, која је чинила 1/12 *литре*, разликовала се од града до града. У балканским крајевима углавном је важила млетачка танка унча, која је износила 25, 102 г. Милан Влајинац, *Речник наших старих мера у току векова* IV, Београд 1974, 942.

воде да одстоје целу ноћ, а затим сутрадан процедити и у сок додати ширакош или терамабин.¹⁰⁴ Такође, препоручује се и сок од слатког и киселог нара (сѡк(ъ) ѡт(ъ) сладкѣихъ шипѣкъ и кистѣлѣхъ, aqua duos granatos / aqua duorum granatorum – ’вода оба нара’),¹⁰⁵ док у персијском преводу *Канона* јасно пише да овај сок треба дати пацијенту заједно са претходно поменутиим соком од тамаринда и мане.¹⁰⁶ За отварање организма саветован је и сируп (гюлап(ъ), iuleb/iuleb) направљен од ђумбира (зинзивера),¹⁰⁷ терамабина и сувог грождја без семена (гроздіа сѡздїа сѡшена, passulis enucleatis),¹⁰⁸ који болесник треба да пије колико

¹⁰⁴ ХМК 1989, 276. Уп. исто, 79. У *Канону медицине* пише да треба узети 40 дирхама (1=2,975 г), односно 119 грама тамаринда и потопити у врелу воду неодређене количине, а затим у процеђену воду додати једну или другу врсту мане. Ибн Сина IV, 71; *The Canon of Medicine* 4, 172. Уп. *Liber canonis Avicenne*, 405; *Avicennae* II, 39. За дирхам види: Ибн Сина V, 326.

¹⁰⁵ ХМК 1989, 276, Уп. исто, 79. Нар (*mala granata, malum granatum; malum punicum*) јесте плод биљке *Punica granatum* L. – f. *Punicaceae* (D. Hooper, *Useful plants and drugs*, 159–160; Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 387; Н. М. Раавилainen, *Medieval Pharmacotherapy*, 457; S. Jarić et al., „Phytotherapy in medieval Serbian medicine”, 612). У фармакопеји *Канона медицине* пише да кисели нар потискује жуту жуч, а да слатки омекшава организм (*Liber canonis Avicenne*, 120’; *Avicennae* I, 328; Ибн Сина II, 580–581; *The Canon of Medicine* 2, 877–882). Спис о једноставним лековима ХМК садржи поглавље о нару (Ѣт(ъ) малорѡм(ъ) гранаторѡмъ), чије је друго име велики шипци (великѣи шипци), за које се каже да постоје слатки и кисели (ХМК 1989, 138, 336). Види и: *Le livre des simples medecines*, XIV, 54, 225; *L’Opera Salernitana*, 87 (*Mala granata*); *Tractatus de herbis*, 567–569 (*De malorum granatorum*).

¹⁰⁶ *The Canon of Medicine* 4, 172. Види и: *Liber canonis Avicenne*, 405; *Avicennae* II, 39; Ибн Сина IV, 71.

¹⁰⁷ Вумбир или исиот представља дрвенасти корен биљке *Zingiber officinale* Rosc. – f. *Zingiberaceae*, пореклом из Индије (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 506; J. Stannard, *Herbs and herbalism*, X 340–341; S. Jarić et al., „Phytotherapy in medieval Serbian medicine”, 613). Поглавље о ђумбиру постоји у ХМК – Ѣт(ъ) зинзиверъ (ХМК 1989, 153, 352), а јавља се и као дѡн(и)бер. Види и: *Le livre des simples medecines*, XVI, 186 (*Zinziber*); *L’Opera Salernitana*, 130 (*Zingiber*); *Tractatus de herbis*, 808–809 (*De zinziber*).

У латинским преводима *Канона*, као и у енглеском преводу, уместо ђумбира јавља се luleb или lubleb (*Liber canonis Avicenne*, 405; *Avicennae* II, 39; *The Canon of Medicine* 4, 173), односно плод махунарке *Dolichos lablab* L. (=Lablab vulgaris L.) – f. *Papilionaceae* (=Fabaceae), познате под називом *ластина уста* (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 172, 256). У руском преводу *Канона* на овом месту наводи се биљка звана *попонац* или *слатковина*, рус. вьюнок (Ибн Сина IV, 71), односно *Convolvulus arvensis* L. – f. *Convolvulaceae* (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 138).

¹⁰⁸ Спис о једноставним лековима ХМК садржи кратко поглавље о пауули, тј. сувом грождју – Ѣт(ъ) пашѡлѣ. Ѣърѣч(ъ) гроздіе сѡхъ (ХМК 1989, 149, 347). Види и: *Le livre des simples medecines*, XV, 161–162 (*passulae*); *L’Opera Salernitana*, 102 (*Passulis*); *Tractatus de herbis*, 656–657 (*De passulis*). Уп. *Liber canonis Avicenne*, 160–160’; *Avicennae* I, 409–410; Ибн Сина II, 505; *The Canon of Medicine* 2, 512–516.

жели.¹⁰⁹ Такође је препоручивано да се суве шљиве (сливѣ сѣхѣ, *infusio prunorum*) потопе увече у топлу воду и да се сутрадан добро изгњече и процеде. У процеђену воду требало је додати терамабин или ширакошт. Затим се каже да је добар и сируп или лековити џем од љубичице (гюлап(ъ) ѡт(ъ) љубичице, или летѣаріѡ, *sympus viol. & viole/violae condite*).¹¹⁰ У персијском преводу *Канона медицине* пише да се сируп и џем од љубичице могу узимати одвојено или пак заједно, и то у комбинацији са маном и другим средствима.¹¹¹

Након снижавања температуре изазване терцијаном маларијом и узимања хране која расхлађује организам саветује се поновно клистирање и пуштање крви. Уколико пацијент пати од опстипације, за отварање организма препоручује се да се заједно скувају у води тамаринд, терамабин, суво грожђе (гроздіе сѣхѡ, *passulis radicibus*) и *мираболанис* (мѡрѡболѡнишѣ, *myrabolanos/myrobalanorum*). Ову водицу пацијент је требало да узима са смолом под називом *скамонеја* (шѣамонеѣ, *scamonea*),¹¹² онолико колико је потребно.¹¹³ Уколико је организам јак, за поспешивање дејства лека препоручује се да се у води (соку) од поменутих

¹⁰⁹ ХМК 1989, 276. Уп. исто, 79. Види и: *Liber canonis Avicenne*, 405; *Avicennae* II, 39; Ибн Сина IV, 71; *The Canon of Medicine* 4, 173.

¹¹⁰ ХМК 1989, 276. Уп. исто, 79. Види и: *Liber canonis Avicenne*, 405; *Avicennae* II, 39; Ибн Сина IV, 71.

Љубичица припада роду *Viola* L. – f. *Violaceae* (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 499–500; J. Stannard, *Herbs and herbalism*, II 217, X 343, XV 261, 301; S. Jarić et al., „Phytotherapy in medieval Serbian medicine”, 613). У њеном опису стоји да *ѡѡла* (љубичица) сама по себи нема лековитих својстава, али да налази примену у прављењу многих слатких електуарија, сирупа и уља (ХМК 1989, 115, 312). Види и: *Le livre des simples medecines*, XVI; *L'Opera Salernitana*, 128 (*Viola*); *Tractatus de herbis*, 793–795 (*De viola*).

¹¹¹ *The Canon of Medicine* 4, 173. У фармакопеји *Канона* такође пише да сируп од љубичице нежно омекшава природу. *Liber canonis Avicenne*, 159–159'; *Avicennae* I, 407–408; Ибн Сина II, 124–125; *The Canon of Medicine* 2, 1067–1069.

¹¹² У питању је дрога биљке *Convolvulus scammonia* L. – f. *Convolvulaceae*, позната под називима *повојница*, *промутљивица*, *промутљивка*, *сочница*. Ова биљка даје смолу, док се корен стабла користи у медицини и ветерини као пургатив и против цревних паразита (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 138; ХМК 1989, 437). У спис о једноставним лековима ХМК уврштена је под именом (д)іагрідіѡм(ъ), *діагридіѡ*; Ѣт(ъ) *діагриѡ* (ХМК 1989, 119, 316). Види и: *Le livre des simples medecines*, XVI, 69–72, 209, 213 (*Diagridium*); *L'Opera Salernitana*, 62 (*Dyagridium*); *Tractatus de herbis*, 395–398 (*De diagridio*). Уп. *Liber canonis Avicenne*, 152'; *Avicennae* I, 394; Ибн Сина II, 455–457; *The Canon of Medicine* 2, 978–983.

¹¹³ ХМК 1989, 278. Уп. исто, 81. У *Канону медицине* стоји да треба узети један данак (0,495 г) *скамонеје* (Ибн Сина IV, 73. Уп. *Liber canonis Avicenne*, 405'; *Avicennae* II, 40). За данак види: Ибн Сина V, 326. Према енглеском преводу персијске верзије *Канона* један *dang* *скамонеје* треба ставити у ружину водицу са кристал шећером и пити с хладном водом (*The Canon of Medicine* 4, 175).

састојака скува неколико касија фистула (кашѣа фѣцѣла, *cassia fistula*).¹¹⁴ За ове плодове, познате по свом пургативном дејству, арапски лекари су сматрали да чисте колеру и да су јачи од тамаринда.¹¹⁵

Дрога дрвета **мирабоганишѣ**, познатог као *вишиња-шѣива*, *арделија*, *зерделија* или *турска чрешиња*, представља једну од најважнијих лековитих дрога с Истока, пореклом из Индије.¹¹⁶ У монографији о мираболанису (**Ѣт(ѣ) мираболинишѣ**) списа о једноставним лековима *ХМК*, као и у преводу *Circa Instans* и фармакопејама заснованим на овом делу (*Mirabolani*, *De mirabollanis*), поменуто је и донекле описано пет врста ове дроге, за коју се каже да представља воће једног дрвета које расте у Индији.¹¹⁷ Овде се, између осталог, даје рецепт за прочишћавање и расхлађивање крви,

¹¹⁴ *ХМК* 1989, 278. Уп. исто, 81. У латинским преводима *Канона медицине* и савременом руском преводу, поред дроге *cassia fistula*, помиње се и „корене” (*radicibus*). *Liber canonis Avicenne*, 405'; *Avicennae* II, 40; Ибн Сина IV, 73. У енглеском преводу такође се наводи корене и дрога *краставца који прска* или *краставца који експлодира* – *дивљи краставац*, *бљузак* (*The Canon of Medicine* 4, 175). У питању је биљка *Ecballium elaterium* A. Rich. – *f. Cucurbitaceae*, чије зрело воће прска млаз слузаве течности која садржи семе (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 175–176; U. Quattrocchi, *CRC World Dictionary of Medicinal and Poisonous Plants*, 1507–1508).

¹¹⁵ Реч је о слатким црним плодовима биљке *Cassia fistula* L. – *f. Caesalpiniaceae* (перс. *khiyār shanbar*; арап. *kharrūb hindī*, *qiththā' hindī*), познате под именима *индијски/египатски рогач* или *индијски лабурнум*, која је у европску медицину уведена преко Арапа. Потиче из тропске Азије (Индија, Арабија, средња Азија). Заступљена је и у тропској Африци (Египат) и Америци (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 102; Z. Amar & E. Lev, *Arabian Drugs*, 66, 97–100). У монографији у *ХМК* (**Ѣт(ѣ) кашаа фѣцѣла**; **кашѣа фѣцѣла**) каже се да је касија фистула распрострањена у Индији, где расте на неком дрвету и да је доста блага (*ХМК* 1989, 123, 320). Види и: *Le livre des simples medecines*, XIII, 40, 202; *L'Opera Salernitana*, 50–51 (*Cassia fistula*); *Tractatus de herbis*, 317–319 (*De cassia fistula*). Уп. *Liber canonis Avicenne*, 109'; *Avicennae* I, 305; Ибн Сина II, 646–647; *The Canon of Medicine* 2, 896–900.

¹¹⁶ Мираболан припада роду *Terminalia* sp. – *f. Combretaceae* (U. Quattrocchi, *CRC World Dictionary of Medicinal and Poisonous Plants*, 3693–3700; Z. Amar & E. Lev, *Arabian Drugs*, 50, 83).

¹¹⁷ У питању су: *жути мираболан* (арап. *'ihlīlaj 'asfar*; лат. *citrinus*; стерп. **ситринѣш(ѣ)**) – *Terminalia citrina* Roxb., који је био најбољи и најскупљи; *црни* – *кебул* (арап. *'ihlīlaj, halīlaj 'aswad, kābulī*; лат. *kebulus*, стерп. **кевѣлѣш(ѣ)**) – *Terminalia chebula* Retz. (= *Myrobalanus chebula* Gaertn.), као најјефтинији; *индијски* (арап. *'ihlīlaj hindī*; лат. *undus*; стерп. **ѣндѣкѣш(ѣ)**) – *Terminalia arjuna* Roxb., као други по вредности; *белирук* (арап. *balīlaj*; лат. *belliricus*; стерп. **бѣлирикѣш(ѣ)**) – *Terminalia bellirica* Gaertn., док врста *емблик* (арап. *'amlaj*; лат. *emblicus*) – *Phyllanthus emblica* L. (= *Emblica officinalis* Gaertn.) припада породици *Euphorbiaceae* (*Le livre des simples medecines*, XIV, 131–134, 211, 222, 228; *L'Opera Salernitana*, 92; *Tractatus de herbis*, 576–580; *ХМК* 1989, 350 (уп. исто, 151). Уп. *Liber canonis Avicenne*, III', 132'; *Avicennae* I, 282, 310, 353; Ибн Сина II, 76–77, 140, 216–218; *The Canon of Medicine* 2, 771–776). О врстама мираболана и њиховој употреби у средњовековној медицини детаљно: Z. Amar & E. Lev, *Arabian Drugs*, 50, 66, 68, 83–88; U. Quattrocchi, *CRC World Dictionary of Medicinal and Poisonous Plants*, 2899–2900, 3693–3694, 3696–3697.

скамонеју, колико је потребно.¹²⁴ У терапији за оболеле од крвне огњице присутна је мана врсте ширакошт. Уколико пацијент након терапије пуштања крви и узимања средстава за отварање осети жеђ, требало је сачекати да у организму отпочне процес варења, а затим му дати напатак од мало тамархинда и мало ширакошта, скуваних у води.¹²⁵ Ако у даљем току лечења дође до затвора, за отварање организма препоручује се кувани ширакошт, као и више врста воћа, поврћа и другог биља.¹²⁶

Четврта врста мане која се јавља у текстовима ХМК – лаодан, описана је у спису о једноставним лековима (Ћт(ъ) лауданѡ). Овде се каже да је лаодан врућ, сув и да спада у трећи степен. Неки учитељи говоре да је влажан, док други погрешно сматрају да представља смолу неког дрвета. Лаодан је роса која пада на неку траву која расте у Грчкој. Ту траву беру и истресају са ње росу, која је веома добра и лепог мириса. Ову росу мешају с балегом од дивље козе и припремају прах. Као замена употребљаван је црни прах од другог дрвета. Диоскурид препоручује да се роса, пошто је има премало, обавезно меша с другим састојцима, јер би у супротном била прескупа. Онима који имају упалу синуса (катарѡ ѡ глаѡѡ) саветује се да од лаодана направе стенило и ставе га у нос. Вода од прокуваних лаодана и ружице препоручивана је за мазање болних жила. Код проблема клаћења зуба, лаодан је требало помешати са мастиксом (мастиѡѡм(ъ); mastix)¹²⁷ и ставити на десни изнутра и споља. Дим од лаодана стављеног на врућ пепео требало је користити код прехладе материце.¹²⁸

влажност. Посебно се саветује да они који имају проблем са затвором изазваним акутном и перакутном огњицом пију и једу компот од сувих тургона (ХМК 1989, 146, 345). Види и: *Le livre des simples medecines*, XV, 154; *L'Opera Salernitana*, 107–108; *Tractatus de herbis*, 641–642 (овде се ова врста шљиве јавља се као *pruna damascena*, у преводу 'шљива из Дамаска').

¹²⁴ ХМК 1989, 278. Уп. исто, 81. У Канону медицине се не помињу суве шљиве. *Liber canonis Avicenne*, 405'; *Avicennae* II, 40; Ибн Сина IV, 73; *The Canon of Medicine* 4, 175.

¹²⁵ ХМК 1989, 287. Уп. исто, 91. Види и: *Liber canonis Avicenne*, 407'; *Avicennae* II, 45; Ибн Сина IV, 82; *The Canon of Medicine* 4, 191.

¹²⁶ ХМК 1989, 288. Уп. исто, 92. Види и: *Liber canonis Avicenne*, 407'; *Avicennae* II, 45; Ибн Сина IV, 83; *The Canon of Medicine* 4, 193.

¹²⁷ Мастикс је ароматична смола мастике – *Pistacia lentiscus* L. – f. *Anacardiaceae* (Д. Симоновић, *Ботанички речник*, 360; J. Stannard, *Herbs and herbalism*, VI 378, VIII 368, 373 (пар. 27), XVI 688; Н. М. Раавилаинен, *Medieval Pharmacotherapy*, 695). Описан је у спису о једноставним лековима ХМК – Ћт(ъ) мастиѡа (ХМК 1989, 137–138, 335). Види и: *Le livre des simples medecines*, XIV, 116–118; *L'Opera Salernitana*, 89 (Mastix); *Tractatus de herbis*, 555–556 (De mastice).

¹²⁸ ХМК 1989, 329. Уп. исто, 131–132. Види и: *Le livre des simples medecines*, 100–101; *L'Opera Salernitana*, 82 (Laudanum); *Tractatus de herbis*, 504–505 (De laudano).

Лаодан се спомиње и у монографији о биљној дроги *касија линеа* (**кашѝа линѝа**, *cassia lignea*), која је позната под именом *индијска / кинеска касија* или *цимет дрво*.¹²⁹ За особе које осећају велику слабост или вртоглавицу препоручује се да четири дана заредом сваког јутра узимају по три пилуле направљене од подједнаких количина касије линее и лаодана.¹³⁰ У спису о сложеним лековима *ХМК*, у монографији о емпластру за чишћење ране јавља се *лавдан каламентариш* (**лавдан каламентариш(ѝ)**).¹³¹ Међутим, у препису *Antidotarium* из 1471. године на овом месту стоји *lapis calaminaris* – ружичасти облик цинк-оксида,¹³² тако да је приликом превода вероватно дошло до погрешног разумевања латинског текста.

О дроги лаодан има речи и у спису о кути *Хиландарског медицинског кодекса*. Помиње се међу 24 лековите супстанце, које су саветоване здравим особама ради заштите од куге и отклањања зараженог (мијазматичног) ваздуха, који се сматрао узроком ове болести. Сматрало се да топлота и ароме које настају приликом паљења ових супстанци упијају влагу изазвану присуством гњилости у ваздуху и убијају отрове, због чега се здравим особама препоручивало да део ових мирисних дрога држе у руци и миришу их. Други део је требало да користе за паљење и кађење димом просторије у кући, али и по себи. Такође, важило је и схватање да арома лековитих дрога побољшава расположење и јача срце и дух, утичући позитивно и на хуморалну равнотежу у организму.¹³³ Међу овим лековитим дрогама наводе се разни ароматични корени, миришљаве смоле и сличне смоласте супстанце (у које треба убројати и лаодан), затим лековито мирисно биље или плодови, мед, две дроге животињског порекла: *амбра* (**амбарѝ**, *ambra*) – излучевина кита уљешуре¹³⁴ и *моишус* – жлездаста излучевина јелена мошуса

¹²⁹ То је зимзелено дрво из Индије, Индокине и јужне Кине, чији ботанички назив гласи: *Cinnamomum cassia* L. – f. *Lauraceae* (U. Quattrocchi, *CRC World Dictionary of Medicinal and Poisonous Plants*, 955–956). Уп. *ХМК* 1989, 125, 413 – овде је идентификована као *Cassia acutifolia* – сена, касија. О сени види нап. 122 овог рада.

¹³⁰ *ХМК* 1989, 322 (уп. исто, 125). Види и: *Le livre des simples medecines*, XIII, 48–50 (*cassia ligna*); *L'Opera Salernitana*, 51 (*Cassie ligne / xillocassia*); *Tractatus de herbis*, 330–332 (*De cassia lignea*).

¹³¹ *ХМК* 1989, 367. Уп. исто, 166.

¹³² Nicolaus Salernitanus, *Antidotarium* (без нумерације).

¹³³ *ХМК* 1989, 266; J. Stannard, *Herbs and herbalism*, XII 156–157; J. P. Byrne, *The Black Death*, 47–48; М. Штетић, „Схватање узрока и лечења куге”, 105–106.

¹³⁴ О амбри детаљно: Станоје Бојанин, „Амбра: лек средњовековне Србије”, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности VI*, ур. Гордана Јовановић, Деспотовац 2015, 159–174.

(**москосъ**, muscho), као и сложени лек под називом *мошусна* (*мускатна*) *галија* (**галѿа мѡшката**; gallia muscata).¹³⁵

За разлику од текста о куги у *ХМК*, у *Канону медицине*, након набрајања свих ових лекова, пише да су комбинацијом више њих понекад прављене одређене сложене материје.¹³⁶ Овде је, изгледа, реч о *амбриној јабуци* (лат. pomum ambrae), чији је један од најчешћих састојака управо лаодан. Амбрина јабука представљала је специфичан лек у виду смесе од амбре и више од 30 других састојака, обликованих уз помоћ ружине водице у лоптицу. Ослобађала је топлоту и одисала пријатним мирисом. Носила се уз тело близу носа, лица или врата, с циљем најефикасније заштите од мијазматичног ваздуха. Служила је и за паљење и кађење просторија.¹³⁷ Поред амбре, њени најчешћи састојци били су управо они који се јављају међу поменутиим супстанцама списка о куги *ХМК*: прах алојевог дрвета (**алоешъ лигно**, **кшилоалоешъ**; aloes ligno, xyloaloes), каранфилић (**гарофали**; gariofilis), стораке каламит (**ѡракшъ каламитъ**; storax/storace calamitae), лаодан (**лаѡданѡ**; laodanum, ladano), тамјан (**дѣмѣанъ**; thure), мошус (**москосъ**; muscho), као и сандал (**шандалъ**, **шандалитъ**; santalum, sandali) и камфор (**камфоръ**; camphor), који се такође препоручују за прскање просторије, кађење и инхалирање.¹³⁸

Старосрпски текстови *ХМК* посвећени куги и великим и малим богињама, терцијаној маларији и крвној огњици (можда повратни тифус) настали су у виду превода Авицениних списка, проистеклог из латинског превода *Канона медицине*. Приликом превођења Авицениних трактата, у старосрпске медицинске списе доспело је и неколико типичних арапско-персијских лекова, попут најпознатијих врста мане (сахаринска ексудација више врста биљака) с простора централне и западне Азије. На поједине врсте мане наилази се и у спису о једноставним лековима *ХМК*, који

¹³⁵ *ХМК* 1980, 130. Уп. *ХМК* 1989, 71, 266. О свим лековитим дрогама детаљно: М. Штећих, „Схватање узрока и лечења куге”, 105–119.

¹³⁶ *Liber canonis Avicennae*, 416°; *Avicennae* II, 70; Ибн Сина IV, 128; *The Canon of Medicine* 4, 264.

¹³⁷ John M. Riddle, „Pomum ambrae: Amber and Ambergris in Plague Remedies”, *Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften* 48, Н. 2 (1964) 111–122; J. P. Byrne, *The Black Death*, 47; С. Бојанин, „Амбра”, 172.

¹³⁸ *ХМК* 1989, 266 (уп. исто, 71); J. M. Riddle, „Pomum ambrae”, 113, 119; J. P. Byrne, *The Black Death*, 47; С. Бојанин, „Амбра”, 172; М. Штећих, „Схватање узрока и лечења куге”, 99–100, 105.

представља превод чувене фармакопеје *Circa Instans*. Све врсте мане које се јављају у списима *Хиландарског медицинског кодекса* имају лаксативна својства, док се садржај лекарских рецепата у којима су налазили примену у највећој мери подудара с терапијским деловима присутним у преводима *Канона медицине*.

Терамабин и ширакошт препоручују се у исхрани оболелих од вариола и морбила, терцијане маларије и крвне огњице, првенствено у својству пургатива. Обично се саветују у комбинацији са тамарином, сувим шљивама и сувим грождем без коштица. Посебно је карактеристично да се за терамабин сматрало и да ублажава или елиминише колеру (жуту жуч), један од четири основна хумора (животна сока). Ово „својство” терамабина је у директој вези с лечењем узрока појединих болести, будући да се сматрало да права огњица трећиница (терцијана маларија) и мале богиње настају управо од колере. У поменуте сврхе терамабин је препоручиван у комбинацији с неколико арапских лекова који су такође широко употребљавани као пургативи, али и као лаксативи у смислу чишћења крви од колере. У питању су првенствено тамаринд, затим касија фистула и жути мираболан (ситриниш), којима је, у својству пургатива, често додавана и смола скамонеја. Ширакошт, који иначе има примену у терапијама против тифуса, у комбинацији са тамархиндом, у функцији пургатива и лека за ублажавање жеђи, налазимо и у терапији за оболеле од крвне огњице.

Тамарика која се јавља у списима *Хиландарског медицинског кодекса*, по свему судећи, не подразумева тамариск ману (*gaz-angubin*). Очигледно се односи на корен тамариска, који је служио као фумигацијско средство за сушење влажних, тек пробушених и очишћених вариола. Као што се може видети из описа других дрога у спису о једноставним лековима *ХМК*, тамариск кван у соку од селина (целера) препоручиван је у лечењу болести јетре или слезине, док је смеша од праха корена тамариска, праха корена капра и меда саветована за поспешивање апетита. Код мане лаодан, поред лаксативних, истичу се и бројна друга својства. Једна од најчешћих и најкарактеристичнијих примена мирисног лаодана јавља се у виду фумигационог средства, које је наводно чистило кухњи (мијазматични) ваздух и јачало срце и дух, поред чега је представљало и један од главних састојака чувене амбрине јабуке, коришћене такође ради заштите од куге.

Није познато колико су ове лековите врсте мане заиста биле присутне у српској медицини средњег века и раног модерног периода. Цењени ширакошт, који је важио за најбољу и најчистију врсту мане, у Европи је постајао заступљенији тек од друге половине 16. века.

Терамабин, који је током средњег века био присутан на европском тржишту, у периоду од 15. до краја 18. столећа махом је био замењен маном јасена (*fraxinus*) с простора Калабрије и Сицилије, за коју није искључено да је могла доспети и у српске земље. Лаодан, који је у већим количинама посведочен на простору Шпаније, ипак није експлоатисан попут мане јасена. Међутим, будући да је коришћен као неизоставни састојак амбрине јабуке, са све учесталијим појавама куге, почев од средине 14. века, лаодан је вероватно био присутан у апотекама европских земаља.

ЛИСТА РЕФЕРЕНЦИ – LIST OF REFERENCES

Објављени извори – Published Primary Sources

- Avicennae Arabum medicorum principis. [Canon Medicinae.] Ex Gerardi cremonensis versione, et Andreae Alpagi Bellunensis castigatione. A Joanne Costaeo, et Joanne Paulo Mongio annotationibus iampridem illustratus...*, Venetiis 1595.
- Avicennae Arabum medicorum principis. [Canon Medicinae.] Ex Gerardi cremonensis versione, et Andreae Alpagi Bellunensis castigatione. A Joanne Costaeo, et Joanne Paulo Mongio annotationibus iampridem illustratus...*, Tomus secundus, Venetiis 1595.
- Dioscorides, *De materia medica: Being an Herbal with Many Other Medicinal Materials Written in Greek in the First Century of the Common Era*, ed. and trans. Tess Anne Osbaldeston, Robert P. A. Wood, Johannesburg 2000.
- Dioscorides of Anazarbus, Pedanius, *De materia medica*, translated by Lily Y. Beck, Hildesheim – Zürich – New York 2017.
- Le livre des simples medecines*, traduction française du *Liber de simplici medicina dictus Circa instans* de Platearius, tirée d'un manuscrit du XIIIe siècle (Ms. 3113 de la Bibliothèque Ste Geneviève de Paris) et publié pour la première fois par le dr Paul Dorveaux, Paris 1913.
- L'Antidotaire Nicolas: deux traductions françaises de l'Antidotarium Nicolai: l'une du XIVe siècle suivie de quelques Recettes de la même époque et d'un Glossaire; l'autre du XVe siècle, incomplète*, publiées par Paul Dorveaux, préface de M. Antoine Thomas, Paris 1896.
- L'Opera Salernitana „Circa Instans”, ed il testo primitivo del „Grant Herbiere en francoys” secondo due codici del secolo XV, conservati nella regia biblioteca estense*, per Giulio Camus, Modena 1886.
- Liber canonis Avicenne revisus et ab omni errore mendaque purgatus, summaque cum diligentia impressus*, per Paganinum de Paganinis Buriensem, Venetiis 1507.
- Mini de Senis, Ps. Bartholomaeus, *Tractatus de herbis (Ms London, British Library, Egerton 747)*, a cura di Iolanda Ventura, Firenze 2009.
- Nicolaus Salernitanus, *Antidotarium: [Tractatulus quid pro quo; Synonyma]*, ed. Nicolaus Jenson, Venice 1471.
- The Canon of Medicine (al-Qānūn fī'l-tibb) (The Law of Natural Healing). Volume 2. Natural pharmaceuticals*. Avicenna (Abū Ali al-Husayn ibn Abd Allāh ibn Sīnā), Compiled by Laleh Bakhtiar, Series Editor Seyyed Hossein Nasr, Chicago 2012.
- The Canon of Medicine (al-Qānūn fī'l-tibb) (The Law of Natural Healing). Volume 4. Systemic Diseases, Orthopedics and Cosmetics*. Avicenna (Abū Ali al-Husayn ibn Abd Allāh ibn Sīnā), Translated by Hamidreza Doostdar, Edited by Laleh Bakhtiar. Series Editor Seyyed Hossein Nasr, Chicago 2014.

- Абу Али Ибн Сина (Авицена), *Канон врачебной науки* II, ур. Э. Хуршут, З. А. Мильман, второе издание подготовлено У. И. Каримовым, перевод с арабского Ю. Н. Завадовского и С. Мирзаева, Ташкент 1982. [Abu Ali Ibn Sina (Avitsena), *Kanon vrachebnoy nauki* II, ur. È. Khurshut, Z. A. Mil'man, второе izdanie podgotovleno U. I. Karimovym, perevod s arabskogo Y. N. Zavadovskogo i S. Mirzaeva, Tashkent 1982]
- Абу Али Ибн Сина (Авицена), *Канон врачебной науки* IV, ред. А. С. Садыков и др, перевод с арабского М. А. Салье, Ташкент 1980. [Abu Ali Ibn Sina (Avitsena), *Kanon vrachebnoy nauki* IV, red. A. S. Sadykov i dr, perevod s arabskogo M. A. Salye, Tashkent 1980]
- Абу Али Ибн Сина (Авицена), *Канон врачебной науки* V, ред. А. С. Садыков и др, перевод с арабского У. И. Каримова, Ташкент 1980. [Abu Ali Ibn Sina (Avitsena), *Kanon vrachebnoy nauki* V, red. A. S. Sadykov i dr, perevod s arabskogo U. I. Karimova, Tashkent 1980]
- Библија или Свето писмо Старога и Новога завјета*, превео Стари завјет Ђура Даничић, Нови завјет превео Вук Стеф. Карацић, Београд 1981. [*Biblija ili Sveto pismo Staroga i Novoga zavjeta*, preveo Stari zavjet Đura Daničić, Novi zavjet preveo Vuk Stef. Karadžić, Beograd 1981]
- Хиландарски медицински кодекс № 517. Фототипско издање*, ур. Васо Милинчевић, увод Релја Катић, поговор Васо Милинчевић, прев. на енглески језик Шиља Софреновић, Београд 1980. [*Hilandarski medicinski kodeks № 517. Fototipsko izdanje*, ur. Vaso Milinčević, uvod Relja Katić, pogovor Vaso Milinčević, prev. na engleski jezik Šila Sofrenović, Beograd 1980]
- Хиландарски медицински кодекс № 517*, прир. и уводна студија Релја В. Катић, транскрипција српскословенског текста и прев. Љубомир Котарчић и Младен Миливојевић, Горњи Милановац – Београд 1989. [*Hilandarski medicinski kodeks № 517*, prir. i uvodna studija Relja V. Katić, transkripcija srpskoslovenskog teksta i prev. Ljubomir Kotarčić i Mladen Milivojević, Gornji Milanovac – Beograd 1989]

Литература – Secondary Works

- Amar, Zohar & Efraim Lev, *Arabian Drugs in Early Medieval Mediterranean Medicine*, Edinburgh 2017.
- Byrne, Joseph Patrick, *The Black Death*, London 2004.
- Donkin, Robert Arthur, *Manna: An Historical Geography*, Hague 1980.
- Hooper, David, *Useful plants and drugs of Iran and Iraq*, with notes by Henry Field, Chicago 1937.
- Jarić, Snežana, Miroslava Mitrović, Lola Đurđević, Olga Kostić, Gordana Gajić, Dragana Pavlović & Pavle Pavlović, „Phytotherapy in medieval Serbian medicine according to the pharmacological manuscripts of the Hilandar Medical Codex (15–16th centuries)”, *Journal of Ethnopharmacology* 137 (2011) 601–619.

- Lev, Efraim & Zohar Amar, *Practical Materia Medica of the Medieval Eastern Mediterranean According to the Cairo Genizah*, Leiden–Boston 2008.
- Nasr, Seyyed Hossein, „Sīnā, Ibn”, in: *Dictionary of the Middle Ages, Volume 11. Scandinavian languages – Textiles, Islamic*, ed. Joseph R. Strayer, New York 1988, 302–307.
- Paavilainen, Helena M., *Medieval Pharmacotherapy Continuity and Change. Case Studies from Ibn Sīnā and some of his Late Medieval Commentators*, Leiden–Boston 2009.
- Quattrocchi, Umberto, *CRC World Dictionary of Medicinal and Poisonous Plants: Common Names, Scientific Names, Eponyms, Synonyms, and Etymology (5 Volume set)*, Boca Raton – London – New York 2016.
- Riddle, John M., „Pomum ambrae: Amber and Ambergris in Plague Remedies”, *Sudhoffs Archiv für Geschichte der Medizin und der Naturwissenschaften* 48, H. 2 (1964) 111–122.
- Sarton, George, *The Appreciation of Ancient and Medieval Science during the Renaissance (1450–1600)*, Philadelphia 1955.
- Siraisi, Nancy G., *Avicenna in Renaissance Italy. The Canon and Medical Teaching in Italian Universities after 1500*, Princeton 1987.
- Stannard, Jerry, *Herbs and herbalism in the Middle Ages and Renaissance*, Aldershot–Burlington 1999.
- Ventura, Iolanda, „Il Circa Instans dello Pseudo-Matteo Plateario: per una storia della diffusione, verso la preparazione di un’edizione”, *Minerva* 23 (2010) 35–80.
- Ventura, Iolanda, „Medieval Pharmacy and Arabic Heritage: the Salernitan Collection Circa Instans”, *Micrologus* 24 (2016) 339–401.
- Voigts, L. E., „Humours”, in: *The Oxford Dictionary of the Middle Ages* 2, ed. R. E. Bjork, Oxford 2010, 820.
- Бојанин, Станоје, „Амбра: лек средњовековне Србије”, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности* VI, ур. Гордана Јовановић, Деспотовач 2015, 159–174. [Bojanin, Stanoje, „Ambra: lek srednjovekovne Srbije”, u: *Srednji vek u srpskoj nauci, istoriji, književnosti i umetnosti* VI, ur. Gordana Jovanović, Despotovac 2015, 159–174]
- Бојанин, Станоје, „Лечење биљем у средњовековној Србији”, *Годишњак за друштвену историју* XIX–1 (2012) 7–34. [Bojanin, Stanoje, „Lečenje biljem u srednjovekovnoj Srbiji”, *Godišnjak za društvenu istoriju* XIX–1 (2012) 7–34]
- Бојанин, Станоје, „Првих десет година истраживања Хиландарског медицинског кодекса (1952–1961)”, *Иницијал. Часопис за средњовековне студије* 10 (2022) 111–148. [Bojanin, Stanoje, „Prvih deset godina istraživanja Hilandarskog medicinskog kodeksa (1952–1961)”, *Inicijal. Časopis za srednjovekovne studije* 10 (2022) 111–148]
- Бојанин, Станоје, „Превод трактата о отровима из Авицениног Канона медицине у Хиландарском медицинском кодексу”, у: *Танка линија: између лека и отрова*, ур. Иван Станић, Јелена Манојловић и Снежана Мистровић, Београд 2021, 64–97. [Bojanin, Stanoje, „Prevod traktata o otrovima iz Aviceninog Kanona medicine u Hilandarskom

- medicinskom kodeksu”, у: *Tanka linija: između leka i otrova*, ур. Ivan Stanić, Jelena Manojlović i Snežana Mistrović, Beograd 2021, 64–97]
- Бојанин, Станоје, „Хиландарски медицински кодекс и научна медицина на средњовековном Балкану”, у: *Средновековните Балкани като световен крџторџт: контакти и обмен*, ур. Л. Симеонова, Л. Тасева, София 2017, 277–294. [Bojanin, Stanoje, „Hilandarski medicinski kodeks i naučna medicina na srednjovekovnom Balkanu”, у: *Srednovekovnite Balkani kato svetoven krџtorџt: kontakti i obmen*, ур. L. Simeonova, L. Taseva, Sofia 2017, 277–294]
- Бојанин, Станоје, „Чији је трактат о отровима? Историјат истраживања текста из Хиландарског медицинског кодекса (1952–2022)”, у: *Средњи век у српској науци, историји, књижевности и уметности XIII*, ур. Гордана Јовановић, Деспотовац–Београд 2023, 91–114. [Bojanin, Stanoje, „Čiji je traktat o otrovima? Istorijat istraživanja teksta iz Hilandarskog medicinskog kodeksa (1952–2022)”, у: *Srednji vek u srpskoj nauci, istoriji, književnosti i umetnosti XIII*, ур. Gordana Jovanović, Despotovac–Beograd 2023, 91–114]
- Влајинац, Милан, *Речник наших старих мера у току векова IV*, Београд 1974. [Milan Vlajinac, *Rečnik naših starih mera u toku vekova IV*, Beograd 1974]
- Грмек, Мирко Дражен, „Садржај и подријетло хиландарског медицинског рукописа бр. 517”, *Споменик САНУ* 110 (1961) 31–45. [Grmek, Mirko Dražen, „Sadržaj i podrijetlo hilandarskog medicinskog rukopisa br. 517”, *Spomenik SANU* 110 (1961) 31–45]
- Катић, Реља В., *Порекло српске средњовековне медицине*, Београд 1981. [Katić, Relja V., *Poreklo srpske srednjovekovne medicine*, Beograd 1981]
- Катић, Реља В., *Српска средњовековна медицина*, Горњи Милановац 1990. [Katić, Relja V., *Srpska srednjovekovna medicina*, Gornji Milanovac 1990]
- Катић, В. Реља, „Српски превод *Liber de simplici medicina dictus Circa Instans Matthaеusa Plateariusa* из Хиландарског медицинског кодекса бр. 517”, *Зборник Матице српске за књижевност и језик XXV/2* (1977) 193–275. [Katić, V. Relja, „Srpski prevod *Liber de simplici medicina dictus Circa Instans Matthaеusa Plateariusa* iz Hilandarskog medicinskog kodeksa br. 517”, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik XXV/2* (1977) 193–275]
- Катић, Реља В., *Терминологија српске средњовековне медицине и њено објашњење*, Београд 1982. [Katić, Relja V., *Terminologija srpske srednjovekovne medicine i njeno objašnjenje*, Beograd 1982]
- Катић, Реља В., *Терминолошки речник српске средњовековне медицине*, Београд 1987. [Katić, Relja V., *Terminološki rečnik srpske srednjovekovne medicine*, Beograd 1987]
- Медицинска енциклопедија: азбучна: Вук Караџић – Larousse 2, J–П*, Београд 1976. [Medicinska enciklopedija: azbučna: Vuk Karadžić – Larousse 2, J–P, Beograd 1976]
- Радојчић, Ђорђе Сп., „Старе српске повеље и рукописне књиге у Хиландару”, *Архивист II/2* (1952) 72–73. [Radojčić, Đorđe Sp., „Stare srpske povelje i rukopisne knjige u Hilandaru”, *Arhivist II/2* (1952) 72–73]

Симоновић, Драгутин, *Ботанички речник: имена биљака*, Београд 1959. [Simonović, Dragutin, *Botanički rečnik: imena biljaka*, Beograd 1959]

Штетић, Марина, „Схватање узрока и лечења куге према Хиландарском медицинском кодексу”, *Београдски историјски гласник* 13 (2022) 89–124. [Štetić, Marina, „Shvatanje uzroka i lečenja kuge prema Hilandarskom medicinskom kodeksu”, *Beogradski istorijski glasnik* 13 (2022) 89–124]

Marina Štetić

SEVERAL TYPES OF MANNA AND THEIR USE IN THE WRITINGS OF THE HILANDAR MEDICAL CODEX

Summary

The paper presents medicinal types of manna (Arabic *mann*; Greek *μάννα*; Lat. *manna*; Old Serbian **ман'на**, **мана**) in the form of saccharine exudate of various types of trees, which can be found in the manuscripts of the Old Serbian medical compendium known as the *Hilandar Medical Codex* (circa 1550–1560). The occurrence of saccharine exudation, which appears on the branches and leaves of various trees or plants, is caused by high temperatures, insect punctures, or artificial incisions, leading to the solidification of manna in the form of white or light brown lumps. The main component of medicinal types of manna is mannitol, a sweet-tasting medicinal substance. All types of manna originate from the Old World. In the ancient and medieval periods, and the West until the 18th century, it was believed that manna represented a kind of dew or honey that falls on the leaves and branches of plants and is collected by bees or humans, and as such it was presented in the *Hilandar Medical Codex*. The mentioned compendium represents a corpus of Old Serbian medical texts, which were produced in the form of translations of the most significant medical treatises of European medieval scientific medicine, based on the teachings and works of ancient Greek-Roman and medieval Arabic physicians and philosophers. In the List of Simple Remedies of the *Hilandar Medical Codex*, which represents an adapted translation of the *Circa Instans*, the famous pharmacopoeia of the Salerno school from the second half of the 12th century, there is a chapter on manna, recommended for the treatment of every acute and peracute fever, but its types are not mentioned.

Different types of manna primarily appear in several treatises of the *Hilandar Medical Codex* – a treatise on plague, smallpox and measles, a treatise on tertian malaria, and a treatise on “a fever that arises from blood” (possibly relapsing typhus). These Old Serbian treatises were created in the form of translations of treatises from the *Canon of Medicine*, the work of the famous Persian physician Avicenna (980–1037). With the translation of Avicenna’s treatises, based on a Latin translation of the *Canon*, certain Arabo-Persian remedies, such as several types of manna from the regions of Central and Western Asia, also entered the Old Serbian medical writings. These include:

tarangabin, *siracost*, *ladanum*, as well as the tree *tamarix* or *tamarisk*, which also yields manna. *Tarangabin* (Persian *tar-angubin*, *tar-anjubīn*, *tar-anjabin* – ‘moist honey’ or ‘green honey’; Latin *tereniabin*, *teremabin*, *trangibin*; Old Serbian **терамабинъ**, **терамбинъ**, **торамабинъ**) is obtained from the species *Alhagi camelorum* Fisch. (= *Alhagi maurorum* Med., *Hedysarum alhagi* Linn., *A. graecorum* Boiss) – f. *Leguminosae*, known as *camel thorn* or *Arab/Caspian/Syrian/Hebrew/Persian manna*. From the 15th to the end of the 18th century, instead of tarangabin, a similar type of manna from Calabria and Sicily prevailed in European medicine, emitted by species of ash trees (*Fraxinus* spp.), primarily *Fraxinus ornus* (*rotundifolia*) L.

A particularly esteemed type of manna known as *siracost* (Persian *schir-khecht*, *shir-khisht* – ‘dried (or hardened) juice (or milk)’; Latin *siracost*, *alseracost*, *asceherachost*; Old Serbian **ширакѡцъ**, **ширакѡшъ**) is obtained from the branches of two plant species: *Cotoneaster nummularia* Fischer et Meyer – f. *Rosaceae* and *Atraphaxis spinosa* L. It was considered stronger than tarangabin. It was more widely present in Europe only from the second half of the 16th century, where it was regarded as the best and purest type of manna. *Tamarix* or *tamarisk manna* (Latin *tamariscus*; Old Serbian **тамарика**, **тамаришъ**), **тамаришкѡшъ**) is a type of *Tamarix gallica* L. (= *T. mannifera* Ehr.) – f. *Tamaricaceae*, known as *French tamarisk*, which yields manna called *gaz-angubīn* (Persian) – ‘tamarix honey’. It is found in the Sinai region, which is why it is also known as *Sinai manna* (apparently representing the manna mentioned in the Bible – Exodus 16: 1–36). *Ladanum* (Persian *lād*, *lādan*; Arabic *lādhan*; Greek *λάδανον*; Latin *ladanum*, *laodanum*, *labdanum*, *leda* – ‘gum of cistus’; Old Serbian **лаѡдан**, **лаѡданѡ**) is a sweet manna that exudes onto the surface of the leaves of the plant *Cistus ladaniferus* L. – f. *Cistaceae*, known as *gum roskrose*, *labdanum*, *gum cistus*, *brown-eyed rockrose*.

All types of manna mentioned in writings of the *Hilandar Medical Codex* have laxative properties. Tarangabin and siracost are recommended in the diet for patients with smallpox, tertian malaria, and blood fever, primarily as purgatives. They are usually advised in combination with tamarind (Arabic *tamr hindī*; Persian *tamr-i hindī* – ‘Indian date’; Latin *tamarhindus*, *tamarindi*; Old Serbian **тамарѡхинди**; fruits of tamarind tree – *Tamarindus indica*), dried plums (Latin *prunorum*, Old Serbian **сливѣ сѡхѣ**), and seedless raisins (Latin. *passulis enucleatis*, Old Serbian **гроздїа сѡздїа сѡшена**). Tarangabin was also believed to alleviate or eliminate *cholera*, or *yellow bile* – one of the four basic *humors* (life juices). Cholera was otherwise considered the cause of tertian malaria and measles. For these purposes, tarangabin was recommended in combination with several typically Arabic remedies, which were also widely used as purgatives

but also as laxatives for cleansing the blood of cholera. These include tamarind, fruits of purging cassia (Latin *cassia fistula*, Old Serbian **кашѣа фѣцѣла**), and Yellow myrobalan (Latin *myrabolanos citrinus*, Old Serbian **мѣраболанишѣ ситринѣш(ѣ)**) – a type of Cherry Plum (*Terminalia citrina* Roxb.), to which, in its purgative properties, *scamonea* (Old Serbian **шкaмoнeа**), or the resin of *Convolvulus scammonia* L., was often added. Siracost, which is otherwise used in therapies against typhus, was recommended (in combination with tamarind) as a purgative and for alleviating thirst in patients with blood fever. The *Hilandar Medical Codex* does not seem to mention tamarix manna (*gaz-angubīn*) but rather the root of tamarix, which served as a fumigating agent for drying out moist, freshly punctured, and cleansed smallpox. Tamarix was also recommended in treating diseases of the spleen, while the powder of tamarix root was used to stimulate appetite.

According to the chapter on ladanum contained in the List of Simple Remedies of the *Hilandar Medical Codex*, this medicinal drug was used for sinus inflammation and for massaging painful veins, while in combination with mastic resin (Latin *mastix*, Old Serbian **мастихѣ**), it was used for toothache problems. The smoke from ladanum was considered beneficial for uterine colds. In combination with Chinese cassia/Cinnamon tree (Latin *cassia lignea*, Old Serbian **кашѣа линѣа**), it was advised in cases of great weakness and dizziness. Ladanum was also one of the fumigating agents recommended for healthy individuals for protection against the plague and removal of contaminated (*miasmic*) air, which was considered the cause of this disease. It was also believed that the aroma of medicinal drugs like ladanum improved mood and strengthened the heart and spirit. In Latin texts, ladanum is also present as one of the mandatory ingredients of *apple ambra* (Latin *potum ambrae*), which represented a specific remedy in the form of a mixture of amber and over 30 other ingredients, shaped with the help of rose water into a ball. *Potum ambrae* was also used for perfuming and fumigating to protect against miasmatic air.

Оригиналан научни рад

Примљен: 31. 3. 2024.

Коначно прихваћен за објављивање: 9. 10. 2024.